

CS (ANT)

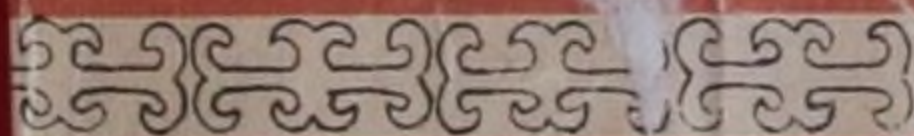
3-43

1967

N6

УДЛЮ

6

1967

~~148284~~

Алт
43

ЖЫЛДЫС

6 ЧЫГАРГАНЫ

Алтайдын
бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы
бөлүги
Горно-Алтайск
1967

148284

Горно-Алт. областная
БИБЛИОТЕКА.

43

С(алт)

3—43

кында колмылтыгынын кабынын топчызын каранынан чечип алганын Жозы жастыра көрбөди. Сүрекей узун, жес курчулу бешадар мылтыгына тайанып, агалу-карындаштардын чырайын серемжитү аяктай ерди.

— Арып-чылап калдым, уулдар, бу чайыгардан азыгар.

Жозы кезе көрүп турган өрүмдий курч көстөрдөн айрыларга ары-ери түймөп чай асты. Төжүлей чайлап та отурза, мылтыгын тизезине алып алган отурат. Ары-бери басса, база мылтыгы кожо. Нени-нени эстирип ийзеп, бу кижинин колынан быжу божоорун Жозы сезип турган. «Анды жобожыдып алар керек» деп, Жозы сананат. Төжүлей бу ашту, соок түнди бойын бойы каруулданып өткүргөн. Не де керек жок козруктап жаткан агалу-карындашты аяктап, Төжүлей нени сананбады бер. Жозы ойгонып келзе, чалындар күнге тостондожып суркурап жатылады. Төжүлей түкү качан отты салып, эт кайнадып салтыр.

— Же, уул, калка жерине канайып ажар?

— Мен слерге ле иженип турум.

— Айса, кызылдарга кирзебис кайдар, уул?

Бу өчөп-ченеп сурап турган сөстөрдү Жозы сезип ийдн.

— Онызы слердин бойыгарда туру. Мен слер кайдаар да барзайыр, оноор барарым.

— А бу карындажыг кандый түнтүрик неме болды?

— Кичинек кижиги шырага чыдашпай турган болбой.

Же Төжүлейдин тоомжызына кирерге Жозы онын бастыра жакындарын бүдүрүп турган. Андый да болзо, Төжүлей беш күнге уйуктайт, каруулданып жүргөн.

Алтынчы күнде таң адып ла келерде, Төжүлей Жозыга сүреен курчагынын берип айтты:

— Же, уул, бажым жүлип бер.

Жозы сууны изидип, Төжүлейдин бажын жүлий берди. Жозынын карындажы агазына имдейт: «Мойынын кес, мойынын кес...» Жозы тидип болбоды. Бажын жүлидип алала, Төжүлей мылтыгын жастанып, сүрекей терең уйуктай берген. Байла, уулдарга сезинерин токтоткон. Кезе Жозынын кирезин көрөргө баш жүлиткен. Кем билер оны.

Төжүлей жакшы ла козрукка кире берерде, Жозы онын бешадарын аайын алды. Эмди колмылтыгы арткан. Колмылтыктын буузын жашыштаң эткен, торт ло шили ошкош. Жозы оны жүк ле арайдаң кести. Күзүн чечип жадарда, Төжүлей анданып ийген, же кудайга баш, бешты күн көс жумбаган кижиги ойто ло козруктай берген. Ол ойгонып алган болзо, үлдүлө де олар экүни кезип салар эди. Мыны Жозы жакшы билер...

Мылтык-жепселди айрып алала, бир он метр жерге ырап Жозы кыйранды:

7 — Же, былар, туругар! Слер арестованный.

9 Төжүлей октолып тура жүгүрди, колмылтыгына карбас эткен колы

көрүнбей де калды. Керектин аайын билип, ого удура мылтыктар
карангуй оосторы кезе көрүп алганын көрүп, Төжүлей болчойо отур
бир оос ыйлап ийди.

— Билгем, уулдар, билгем! Кайтым деер, кайтым деер!

— Же алдыска кирип базыгар!

— Кайдаар базатан?

— Штаб жаар!

Эки мылтыктын оозынын алдынча Төжүлей көндүрө ле шт
жеткен...

Апитов Таныбас алдындагы жүрүмин куучындап божойло, акыр
лор, отуруш жетти, ишке барар керек деп өңдөс эдип өрө турды.
чырыштала берген бу кижин колхоз төзөшкөн, 18 жыл улай колхоз
председатели болуп иштеген. Онон Ада-Төрөл учун Улу жууда тур
кан. Жуудан бир колынын үч сабары жокшыркалу жанган. Жанып к
ле, ойто ло колхозтын председатели болуп иштеген. Уур өйлөрдө
хоз төзөп, Совет жан учун тартышкан Апитов Таныбасты Совет ба
ру Кызыл Мааны орденле кайралдаган. Ол эмди де жуучыл стро
малчы болуп иштеп, Октябрьдын бежен жылына жакшы једимдерле
этти.

ЭЭРЛУ АТ

Је ол ак магдайлу, кер ат кемнин ады болгоны керегинде Та
бас нени де айтпаста, энчикпей сурадым:

— Ол Јайлугушты төмөн октолып келген ат кемнин ады бо
не?..

— Ол тушта ээзи јок ээрлү аттар көп арткан. Је нөкөр Алфе
тын минген ады ак магдайлу шулмус кер ат болгоны эмди де са
ма јарт кирет.

— Анайдарда, ол ат јалтанбас командирдин — Алфертовтын
эмтир!

— Байла, ол...

АЛТАЙ ЖЕРИМДЕ

Алтай жеримде мөңүн мөндүрлер мөштөргө урулган.
 Емзыл энгирде албатымнын кожоңы жылдыстарга торгулган.
 Күсүмерлерге канаттары кайдыгып, таңдар тазырашкан.
 Батыр аттардын барган истеринен чөрчөктөр чүмделген.
 Алтай жеримде, алтай жеримде сыгындардын мөңүн туйгактары
 шыгырашкан.
 Алтай жеримде күн-баатырдын алтын чачагы жаркынын жайган,
 Торгуланып келген торко таңдагы толун айга толкуланып табарган.
 Торгуланып келген торко таңдактан тогузон башка шыгыраш
 угулган.
 Алтай жеримнинг апагаш чечектеринен эликтер сугарынган.
 Алтай жеримнинг өңжүк чечектеринен солоңылар өң алган.
 Онын учун алтай кебер солоңыдан солун меге.
 Онын учун алтай жерим солоңыдан да жараш меге.

ЧЕЙНЕЛЕР

Чейнелер,
 чейнелер,
 Слер эне жеримнинг
 эрке көстөри.
 Жас ла сайын
 Ак-жарыкты жаңыдан ачадылар.
 Эне жеримнинг
 Чейнелер меге —
 эрке көстөри.

Ак-жарыкты
 үлгөр ле сайын
жагыдан ачарга келижет.
Чейнелер,
 чейнелер,
Слер эне јеримнин
 эрке көстөри.
Слерди көргөмдө,
Алтайымнын јаражы
Јүрегиме ачылат.
Алтайым керегинде
 алтынла бичилген
Судур бичикти
 сууларым кычырат

Бистин пулемет тыркырай берди. Же качкындардын ийдези көп, олар ол ыре кижини аттарынан антара аткылап ийди. Мен от чачылып турган кайаны көрүп ийеле, адыжарга эптү жер талдап, адымнын оозын бура тарткам. Кайдан неме болзын — өштү адымды жыга адып ийди. Ол карайлап чыгала, терен күртке бадала берген. Будымды дезе төжөнүп алды. Октор карга сыйт-сыйт эдип тийет. Будымды канайып ла уштып алайын дезм, неме болбойт. Бистин арткан-калган партизандар кайра болгон. Канайдар, бисте өскө жол жок!..

Менин жанымча ээрлү аттар мантажып өдөт. Олжого киргеним, байла, бу туру деп санандым. Көрзөм, качкындар таштардын кийининен, кардан чыгып, өлгөн улусты тоноп, баскылап жүргүлери. Шилемирлерди адайын дезем, ат жытыларда, мылтыгым колымнан чарчап, карга көмүлүп калган. Бир кызыл сагалду жаржак меге жууктап келеле, мылтыгыла өлгөн бө жок по деп сайып турды. Өлсөчи болуп жатсам да, тирү кижитирү ле, ол танып ийеле, мени тургуза тартып алды.

— Сен төгүнеле араланба, оңон өскө..

Ол патрондорымды айрып алала, бойымды нөкөрлөрине айдап экелди. Мында качкындарга баккан алтай да уулдар бар эмтир. Тес кара чырайлу Бабай өбөгөн сагалын сыймап, шоодып айтты:

— Ой, уул, слердин кайучылдарыгар көс жок болбой! Аттарынын жалдарын ла ширтегилеп, жанымнан өдө жорткылай бергиледи. Бот ол, бис оморды өңөтийин атпай өткүргенис. Эмди сен, күчүк, колго кирдин бе? Коммунист болуп коржондоп турала, чакпыга түшкенинги сеспей де калдын ба! Же алтай уул эмтирин, канайдар база, кожо баратан турун...

Бу тужунда онын оозын туй чаап ийер күүним келген. Же колдорымды чыт этире тагып койгондор. Олор мени атка миндирип, ээрге жаба тагып ийди. Жаан карды ырдырып, бандиттер Кыргысту өрө чубашты. Олор партизандар такып табару эдерин сезип ийгилеген ошкөш. Аттарын сабап, түргендеткилейт. Мен кыймыктанып та болбой брааткам. Бир кандый да жаржак адымды јединип алган. Соок, кадалгак көстөриле кайа көрүп салып, ол жортуп браатты. Јүк ле арайдан Кадриннин ичине түшкүледи. Мында, Тузак деп јерде, бир канча өрөкө айылдар болгон. Бандиттердин уйазы мында эмтир. Мени аттан антара тартып, кандый да тура аайлу соок таскакка кийдирип салгылады. Мында олжолоткон база бир уул отурды. Ол Щербаков Гриша болгоны јарталды.

ТҮНДЕ

— Кадриннин капчалында коркушту карануй түн болгон — деп, үчинчи канза танкы азып, Апитов Таныбас араайын эрмектенди.

Је эмди оңон ары не болгонын ук. Качкындар нени де шүүшкилеп, ары-бери амыры жок түймежип турдылар. Кайда да эзирик улустын табыжы угулат. Анча-мынча болбой мылтыкту бир кижити келип, бисти каруулдай берди. Ол эмеш базып турала, от салды. Түн чала сооп, жыл-

дыстардын көстөри суркуражып турды. Байагы каруулчык отко жылынып танкылап, ак-сары ыжын оозынан божодып отурды.

Бу кем болтон? От көнжүп күйгелек, чырайын чокум көрүп болбой отурдым. Көрзөм, алтай ла кижини ошкош. Ол нени де сананып, оттын жалбыжы ажыра ыраак туулардын сомын айкап отурган. Ол бис жаар айкап көрбөй дө, үрбейип ле калган отурды. Жалбыш жанап, карангуйды кайра айдап, кардын үстин кызартат. Байагы каруулчыкты лаптап көрзөм, үргүлөп отурды. Эм ле айкап отурзам, Жозы деп уул эмитир.

«Баш ла бол, бу уул бого канайып келген? Алаңзып жүрөлө, качкындардын колына, байла, кирген болор. Ол эмезе»...

Ол тушта анайып сананган эдим. Качкындардын табыжы киреленип, уйуктагылай берди. Түн ортозы өттү. Жозыда кыймык жок. Жозы качкындарга кожулганы жарт эмитир. Бу эжикти араайынан оодып, садынып ийген ийттин чокызын ойго согуп, мынан качып барар деген шүүлөтө кейте келди. Жозыны шиндеп турган эжиктин жарыгынан көрзөм, кижинин колы бада бергедий эмитир. Үргүлөй берген Гришаны ойгостым. Табыш жогунан эжикти жалбак ташла анан-мынан кажып баштадыс.

Жозы бистин табышты угуп, эжикке базып келди. Бис табыш этпей, тура бердис. Жозы тындаланып, эжикке энчейди:

— Таныбас, керек коомой — деп, шымыранды. — Байа энгирде Төжүлөй, Меркушка, Бабай, Папай баштагандар жуулып, жуун эделе, сени адып салар деп жөп чыгаргандар. Таң адып жүрөрдө ле, мынан сени чыгарза, эбин бедре. Эжиктин сомогынын күлүчи олодо. Эмеш ле табыш чыкса, оло угуп ийер. Керек үрөлөр. Эрте эбин тап...

Жозы ары болордо ло, чындап та, улустын чөймөйгөн кара сомдору нени де эткилеп, ары-бери баскылап тургулады. Керек коомой. Соокты соокко бодобой, эди-каным изип, шүүнө бердим. Көрзөн, көрмөстөр уйуктабай жат — гышкары улус кыжырт-кыжырт этире баскылайт.

«БАИА ЛА АЙТКАН ЖОГЫМ БА!»

Узун түндө көс жумбай, көк таңды көрө адырдыс. Жаан удабады, эжик калырт-малырт эткен соңунда Папай, Козыйт, Бабай, Кажай деген улус эжикте тургулады. Кажай меге көзиле билер-билдирбес имдеп ийди. Ол не имдеген — меге жарт эмес. Бабайдын чырайын көрүш те жок — кара ла булут. Кылас-кылас эдип көрөлө, тижин баырада чайнат. Мен ичимде бек сананып, канайда качарын Гришала шүүжип алгам.

Анча-мынча болбой, оло бисти Кадриннин аралы жаар айдап баргылады. Бир туйук аралды өдүп ле жадала, байагы женин кийбеген тонымды туура мергедейле, арал жаар чурап ийдим. Мени ээчий — Гриша. Мылтык кийинибистен жызырай берди. Кар жаан. Ол тушта жиит те, ийделү де болгом. Ок меге жедип болбой тургандый... Бир канча жүгүрүп барала, агаш ажыра туруп тындазам, анда кем де калактаганы угулат:

— Кайткан неме деер! Байа ла күлүп алыгар деп айткан жогым ба!

— Јүк ле чамчачан, бастыра бойым кырутып, Кадриннич кырына жүгүрүп чыктым. Гриша дезе Жайлугуш кырын ажа конгон. Кырды төмөн сындай келип жаттым. Бу тужунда Кадринди өрө боп-боро кийимдү улус келип жатканын көрүп алдым. Сан ла төмөн «кылайтып» ийгем. Эди-сөөгүмө соок өдүп браатканын сезип тургам. Ол ло болды, жүгүрүп өзөккө түштим. Бир эбирилчикти өдө конзом, төжиме удур жадалар тура берди.

— Стой! Стой! — деп, кыйгылар угулды.

Не болгонын ончозын кызыл командирге айдып бердим.

— Билерис-билерис, Жайлугушта нөкөр Алферовтын отрядын бандиттер туйук жерге тозуп, аткылагандар — деп, командир айдат. — Слер биске жол баштагар.

Мен ойто ло мылтык, ат алып, Кадринди өрө отрядты баштап апаргам. Онотийин кижин сеспес жолло баштап бардым. Качкындар капчалды өрө кем де келип болбозына тын иженип тургандар.

Тузак-Оозына једип келдим. Эңирди сакып алала, эптү ойди келиштирип, Төжүлей ле Меркушканын уязына согулта эттис. Качкындар сакыбаган табаруга манзаарып, түймеже бергендер. Кадринниң капчалы мылтыктын табыжына торт ло күүлөп турды. Төжүлей ле Меркушка калганчы ийдезин жылайтып, тайга-таш жаар качып бардылар.

«ТӨРТӨН КОНОГЫМ»

Бүдүн жарым ай кирелү мынайып жүрөле, Салжарга јанып келдим. Түн сртозында јортуп келзем, чадырдын оды јаан эмтир. Чакыга келип түйжеримде, кем де мени уткып чыкпады. Кем де айылда ачу-корон кышкырып, нени де айдып, комудайт. Уксам, эзирик кижин ошкош.

— Кайран јееним, кайран јееним! Јаш бойун кайттын!..

Баштапкы үнди уксам, таайым ошкош, экинчизин чала таныбай калдым.

Айылга кирбей, эжикке келип, эмеш турдым. Кенетийин бир эмеген эжиктен чыгып, мени көрүп ийеле, бастыра бойы јуурас эде берди.

Эжик ойто калт эдип калды. Чадырдын ичинде улус оп-соп болуп, от там ла јаанай берди.

Бу канайып турган болотон деп, эжиктин бажынан карап ийдим. Карган-тижендер јуулып калган, эжик ле жаар көргилеп отургылады. Эжиктин бажынан шыгалап турганымды кемизи де көрүп ийеле, торт ло алканып, үрүстене берди.

— Таныбастын кандый кару немези бар эди, эжиктен чыгара чачыгар. Јулазы, сүр-сүлтези эжикте туру. Ол нени де некеп келтир — деп, бир эмеген эрмектенди.

Улус оп-сop түжүп, меге удурa көрбөй турулар.

Керектин аайын билин ийеле, мен чадырга кирдим. Баш ла бол!

— Бу канайып туругар? Мен Төжүлейле, актарла сүрүжип жүреле келдим. Олбөгөм. Качып чыккам — деп, ологго жартадым.

Jaандар бүдүнбей, сүр-сүлтерле куучындашкылап турган болорыс деп чала тескерлегилеп турдылар. Бу улус менин өлгөнүмнүн төртөн коногын өткүрүп жаткан болтыр.

«Таныбасты качкындар адып салганын бойым көргөм» деп, кемизи де төгүн жетирү эткен эмтир.

— Олгөн кижн түн ортозында эжикте турза, онон кем коркыбас — деп, Апитов Таныбас меге айдала, каткырып ийди.

КОЛГО КИРГЕН

— Ол эмезе... — деп, Jозы керегинде сананып калганым жаспай калтыр. Таныбас жуудан арткан эки сабарыла танкызын төгө-төгө ороп, онон ары уулалтты. — Калалту Төжүлей колго канайда киргенин сеге эмеш куучындап берейин. }

— Куучындагар, былар, бу, чындап та, солун неме ине — деп, мен энчикпей, Таныбаска там ла жууктай жылып алдым.

— Je бот, керек мынайда болгон. Төжүлей учы-учында сок жагыс-кан артып, Кадриннин капчалында жажына берген. Ийт жыткарып таппас, изин истеп таппас болуп корум-ташка бектенип алган. Jозыны де-зе кызыл партизандардын штабы Төжүлейди эптеп тударга ийген болуптыр. Je Jозы карындажыла экү Төжүлейди тудуп болбой жүргени ол эмтир. Айдарда, Төжүлей жагыска кача берерде, Jозы карындажыла экү база качкын улус болуп, каскак-кайаларла базып жүрген. Бир каттап карагуй түнде Jозы жолдон азып, бир эптү жерге оду салып, жаашка өткөн көк мөөн кийимин кургадып отурды. Jaан жалбыш Кадриннин таштарын жарыдып турды. Анча-мында болбой, мынаар ичкери ташта неме элбес эткен. Jозы уйуктай берген карындажын ойгозып, бешада-рын ала койды. Кижн коркор кара көө карагуйдын оргозынан эт-кан жимиреер үн угулды:

— Jозы, бу сен канайып жуудап жүрүн, уул!

Бу кемнин үни болгонын Jозы танып ийди.

— А бу ла качкындап жүреле, жуудап турбай!

— Та ла та, чын качкындап жүрүн, та партизандап жүрүн! Мен сени жети күнге кетеп, көрүп жүргем.

— Канайып тураар, былар, аргам чыкты. Слерге туштажып, калка жерине барарга санангам.

Бу калганчы «калка» деген сөс онын планына түнгөй болордо, Төжүлей одуга жууктап келди. Анча-мынча болбой, орто сынду, конжок тумчукту, куу чырайлу, чыдамыл сөөк-тайакту, коп-коо сынду кижн көрүнип келди. Онын үлдүзинин куулылары отко жалтырап турат. Jалма-

ОЙИМЛЕ КОЖО

Мен ойимнинг алдына
 Нени бүгүн айдарым?
 Кандый улу керекле
 Телекейге чыгарым?
 Же өрттий изў кожонды
 Бедрезем — табарым.
 Јүрегиме шымырап,
 Айдып берер кырларым.
 Кожонго жылу жажытты
 Қожып берер жыштарым.
 Кайран терең санааны
 Қалыгымнан табарым.
 Жажыл тууга тайанып,
 Жаңыскан мен турадым,
 Телекейди тыңдалап,
 Терең санаа санандым.
 Же таш кырлардың кабайы
 Тапчы болды, барадым.
 Ак-жарыкта ыраактан
 Алтайымды көрөдим.
 Өскө ойлөр кожонгы
 Өзөгиме томулат.
 «Варшавянка», «Каховка»
 Бажымда мениң айланат.
 Революция базыды
 Эмди меге угулат.
 Аврораның адыжы
 Алтайыма торгулат.

Төрөл јерим салымы
 Ыраактан чокум јарталат,
 Ленин бистинг кырларга
 Јүре бергендий саналат.
 Октябрьдың кебери
 Алдымда мениң јуралат.
 Революционный поэт — мен,
 Ой кычырат, кычырат.
 Алтай калык алдында
 Каруулу сен деп јакарат.
 Оны макка чыгарар
 Ийден бар деп ол айдат.
 Уйкулу, јобош санаалар |
 Јүрегисти баспады!
 Ойдон артпай, ичкери
 Поэттер качан да баралы.
 Алтайыстың јаражы
 Артап, өчпөс кожондо.
 Кару јоныс салымы
 Ойиске айдар сөзисте...
 Мунг жүректер үндери
 Јүрепиме түүлет,
 Јүрегим чокту жылдысты
 Жарык ийип, сүүнет.
 Күстинг күрен ойинде
 Күлер туулар жыгырайт,
 Бичилбеген үлгерлер
 Эт-јүрегимде жымырайт.

АДАЛАР ЖОЛЫЛА

Адалар јиит тужына
Атанып баргадыйым,
Көгөргөн сындарга
Көмүлип калгадыйым...
Јуучыл амыргы кыйгызынан
Тура конгодыйым,
Болот үлдүни јангып,
Ичкери болгодыйым.
Эй, эскадрон!
Үлдүни ушты.
Кара јалду аттар
Ичкери учты,
Оймоннын чөлинде
Кылыштар ойно,
Сухов тирилеле,
Келди ойто!
Революционный јаргы
Кату ла кыска.
Кайгородов бажы
Тоолонды мында..
Эй, эскадрон,
Јоткондый јүтки,
Канзыраган актар
Канды көп төкти!

Эй, Кырлык, Экинур,
Туйакту ла Јоло,
Кызыл мааны, көдүр,
Мылтыктарын окто!
Аттар туйгагы алдынан
Чедирген чачыл.
Кызыл Чолмон јаркыны
Јүректерге чагыл.
Көк јалдары јайылып,
Аттар, аттар учат.
Алтай кырларла
Эскадрондор барат...
Улу өйлөр сүрлери
Көзүме көрүнөт.
Адалар күүндери
Јүрегимде күйөт.
Ол өйлөр чөрчөктіи
Јараш ла ыраак.
Ол биске кожондый,
Маанызы — тагдак.
Ол кызыл тагдактаң
Күн чалыган.
Күн дезе Ленинниң
Күүниле јарыган.

ЭЭРЛҮ АТ

Конгур-Айгыр деп өзөктө мылтыктын табыжы жызырт-жызырт эде берген. Жаан удабай ла Жайлугушты төмөн бир ээрлү кер ат сунуп клеетти. Баш ла болзын, эрјинеде сагыш јок болгодый! Ол орук, кадалгак јолдорды кыйа-теје өдө конуп, ташты таш дебей, сыр ла манда. Көрзөм, аттын көксинен кан јалбыштый јалбырап туру! Ат казалалан сайын ак карды кан үрүстейт.

«Эрјинени аткан немени кудай ла тепсин!» — деп кыйгырган эдим. Ол тушта менин айылым јолдын ичинде, бир байбак мөштин төзинде турган. Мал да болзо, кижинин јуртына келер. Шыркалу ат сырагай ла менин чадырымнын эжигине келип тура түшкен. Је канайып ијер база, мал мал ла — үйгеннин чылбырынан барып тутсам, ол кедерлебейт. Онын ээр-үйгенин көрзөм, командир ле кижинин тудунган-кабынганы болгсдый. Ээрди ал, үйгенди ушты, је ат кыймык та этпей, тынаастап турды. Јаңы тонымнын бөс курын чече согуп, аттын көксин орой тагып ијдим. Көөркий торт ло тыркарап, бозоро берген көзин менен албай, болуш сурап турды. Ол тушта бу кижиде эм-том деп неме бар эмес, канайдар база андый јаан шырканы. Куру көгүстей аткан болзо, элдырбас туру. Је керек коомой — терстү кан көгүстен келип јат. Кайран ат јаан удабай ла өлүп калды. Оны мынаар, туйук аралга, сүүртеп апарала, ийт-куш јибес эдип базырып салгам. Је бу эрјиненин ээзи кем болгон?.. Билбегем. Конгур-Айгыр дейтен өзөктин оозында партизандар ла качкындар адышкан деп кийининде уккам.

Эмди онон бери көп јылдар өдүп калт. Је ол шыркалу аттын мантап клееткен тибирти, ачу-корон киштежи јүрегеме өдүп калган. Шак бу ээрлү ат керегинде куучынды карган Күјей меге куучындаган. Онын учун бу Жайлугушка ла келзем, санаамда ак мандайлу ат кыйын-тейин учуртып клееткендий болот. Туйгактарынын коркушту тибирти бу чакпынду сууларла биригип, эмдигенче ле угулып тургандый. Ол аттын ээзи кем болгонын билерге көп сурулагам.

Јс качан Ийиндеги совхозтын ишчизине — Апитов Таныбаска јолугуп, бу ээрлү ат керегинде куучын баштабаган болзом, онын ээзи кем болгонын эмдиге билбес те эдим. Ак мандайлу атла Конгур-Айгыр деп өзөктө болгон туштажу керегинде куучындап ийеримде, карган малчынын чырышту жүзінде не де ойгоно бергендий болды. Ол озогы жүрүмин эске алынып, унчукпай барды.

— Слер ол керегинде нени- нени билер болзогор, куучындазаар? — деп, карган коммунисттен сурадым. Ол кенете тура жүгүрип, өскө жерге отуруп, танкы азып, мынайда куучындады:

— Бу керек 1930 жылда февраль айда болгон. Бир канча коммунисттерди, ол тоодо мени, Ондойго тургуза ла түшсин деп алдыру бичик келди. Ол тушта машина бар эмес, чыйрак, омок аттарды чанакка түрген-түкей жегип, Ондой жаар атанып ийдис. Ондойго једип келеристе, чыда-мал бүдүмдү, өдү, омок көстү, чала байаркак сынду орус кижн бисти уткып келди. Ол су-алтай тилле сүүнчилү айтты:

— Соокты соок дебей, карын, түрген једип келген турбайыгар. Бери келигер, чайлагар, оноң эмеш куучындажатаң куучын бар.

Бисти алдыртып экелген кижн Воронков болгон. Бис амырап, токунап аларыста, ол бойынын кабинетине бисти јууп, мынайда куучындады:

— Нөкөрлөр коммунисттер! Бистин колхозтор төзөп турганыбысты бай-кулактардан арткан-калган немелер көрүп чыдабай, ижиске каршу эдерге шүүнип јат. Јайлугуштагы качкындардын башчызы Меркушка ла Төжүлей биригип, Совет јанды базарга умзангылайт... Эмди, нөкөрлөр, азык-түлүкти јепсеп, каршулу качкындарды истеп, тоскурата турубыс.

Эртенгизинде бис ончобыс јорукка белен болдыбыс. Качкындарды истежип барарга бисти чекист Алферов Павел ле Николай Иванович Воронков баштап апарган. Качкындар бисле ачык јуу өткүреринен јалтанып, там ла кырларга тескерлеп, Јайлугушка ажып, ырбай берген.

Февраль ай, кар јаан. Шуурган качкындардын изин көмө согуп турат. Бис алтан кире кижн болгоныс. Күртти ырып, јүк ле арайдаң Јайлугуштын ичине түжүп келдис. Бистен озо кайучылар барып јаткан. Телмеш-Оозына келзебис, бир де качкын јок. Ары-бери ајыктанып көрзөбис, озо барган кайучылардын изинен өскө не де јок. Јолдын сол јанында — јык ла эдип калган чибилер. Он јанында — каскак-кайыр таштар. Бир эмеш јортып, бис Конгур-Айгыр өзөктин оозына једип келеристе, кенете көзимнин алдында от јалт-малт эде берди. Јүзим изип, тыгыскыйт. Адым карайлап чыкты. Кар јаан — кайда барарың!..

Бир ле көрзөм, бисти баштап брааткан Алферов адынан јайылып, јерге келип түшти. Качкындар бисти кызам јерге кийдирип алала, аткылап турган эмтир. Орө каскактан, одоштой чибилердин ортозынан мылтыктын оды јалтылдап турат. Воронков манзаарый берген улуска кыйгырды :

— Сол јанында чибилер јаар аткылагар!

КАПШУН

(КУУЧЫН)

— Мен јееним тен эр ине, эр. Ондый болбоондо... Таайын эзирте-
ле, жүре берт — деп, Капшун кичинек содон бажын булгай согуп, ары-
бери жайканып, ус сабары чычандап, јолдын кырында јангыскан куу-
чынданып отуры. — Јоо, эртен баш деп неме јарылатан ла болбайдар?
Теңери ле теп мени — бир ле эмеш неме ууртаза, эки күнге бут тартпас...
Акыр, бир јолукса, ого айдар туру: «Јееним, айылыма кир чык. Баркы
аларын».

Капшун койлоры јаар кылчас этти:

— Тпу, слердин бүдүжигерди. Кижн-эш көрөр неме эмес... Түгеер-
ди ле кайчылап ийзе, үзейе беретен эмейигер, тон өткүре тар кийим
кийген городтын улузы чылап... Је-је, алдырбас. Эмди слерге серүүн,
јенил болор. Отогор ло, отогор ло. Не?.. Деремнеге эки күнге суругар
канды ба? Бот, чеденге куру тургажын, кандый эмеш? Мен де слерди
кайчылаарга болуп, макам бош чыкты... Кем јок, энгирде айылыста бо-
лорыс. Онон эки күннен көчүш... Јайлу дөөн... Тайга чыгарыс. А јол-
јорук сүреен болды. Эмди бис тен сыылада кожондоп отурбай...

Јерсү јадык анданбас,
Јеендү-тайлу ырашпас.
Тазылду јадык анданбас,
Таайлу-јеендү ырашпас...

— Э-э чаалда, үним бол. Озодо болгон ине, озодо...

Чын да, Капшуннын үни азыйда мындый беде? Канча куда-ку-
мыштын жүрегн јымжаткан, жүзн эргискен үн эмей. Бу ла эмдиге ти-
рү жүрген Адынай эмегеннин кызы Алайлу качарда, ол бажына аткан
айудый, атыйланып чыккан дежет. Кудаларды бир иске бастырып ал-
ган: бирүзн чакыдан буулаган, бирүзн айылдын базырузынан буу-
лаган, сабаарын сабап, айткылаарын айткылап, эки күннин туркуны-

на јобин бербей отура бертир. Улус Адынай эмегенди јобожыдар арга-сүме таппай турала, арт учында Капшунга јеткилептир. Эмеген кайыш-ла јаба тагып алган эжигин керек дезе Капшунга да ачпаган. Капшун канайтсын база, арт учында чөкөйлө, чобраны өткүрө кожогдой бертир. Је мынын кийининде анча-мынча болбогон, Адынай эмеген ыйлай салып ийген дежет...

Капшун јаагы там копшыйып, канзазын «эмип» ле отурды. Је ол жагыскан да болзо, нени куучындабайт деер? Учында неге де ачына берди:

— Акыраар ла, најымдар. Мен слерге «передобойды» көргүзерим. Адаг тен, ойнойтон немени тапкыла... Акыр, быжыл ла болзын...

Уч жыл болды, Капшун та кандый да керек-јарагын угуп, колхоз-тын конторазында отурган. Отурганча, телефон шыгырт эткен.

— Эй, Капшун, угаар! — деп, чотобот уул божобой айткан. Капшун телефоннын трубказын ала койгон. «Бу кантора ба?» — деп, таныш эмес, үн сураган. «Эйе, конторо». — «А мен кемле куучындажып турум?» — «Мен бе? Мен Капшун ла эдим... тегин ле эредобой чабан».

Бу ла тушта чотобот уул, ичи-бууры толтыра кей-кебизин танма каткыга тала берген: «Не-не, передовой чабан дедеер бе?».

Бот, мынан ла бери Капшун «передобой» болуп салып жүрү. А канайдар, айткан сөс кижиге тегиндү јукпас эмей: качан бирде оос изү тушта мактаныш болгон ло болбайсын. Эмди керек дезе бөрчоолордон бейин Капшунды «Передовой» дешлеер. А колында койлоры, өчөшкөн чилеп, үч-төрт жылга улай бир де онду турбады. Баштап үзе ле јакшы браадар, оноң не-не боло ло берген турар. Бир жыл койлор сырагай ла изү күсте келип та неден де үркийле, бастыгышкан. Јирме кой өлгөн. Капшун оноң јаан алдырышпаган — төлөп чыккан. Келер жылда он алты койды бөрү туткан. Капшун мынан база да алдырышпаган — ончозын төлөп берген. Башкы жыл дезе он сегис кой жылыган. Бот, бу тушта Капшун тегин де арык јиткезин тырмай берген: төлөйин дезе, чарлары да јок, чамказы да јок... Колхоз Капшунды јаргыга берген. Капшун «Катунын јерине ууланганым бу туру» дейле, талкан-көчөзин артыганча, аймак јаар јаргыга түшкен. Алган эжи Јыла-маш ыйда-сыгытта артып калган.

Је јаргынын чыгарган јобин кижии кайкабас эмес болгон. «Койлор бир мунг, а кабырып турган улус јүк ле экү: Чокурбашев Капшун ла онын јаш балалу үйи. Койлорды корырга олардын күчи јетпеген, мынын учун ол койлорды нөкөр Чокурбашевтин мойынына салбас, карын, ого колхоз болушчы эдип кижии чыгарзын».

Оноң ло бери председатель Капшунды кыйа көрөр. Је онын оной-доры да јолду:

«Ижиннен тургуза ла чык» — деген.

Капшун јайнап јадып, ижин ойто сурап алган. Койдон айрылып, ол кайда барар? Энеден чыгарда, баштап көргөн неме — кой, јажына

эткен ижи ол. Койлордын мааражын укпай, олордын кычкыл жыдын тынбай, торт ло жүрүп болбос ошкош. Чын да, каа-жаада Капшун деремнеге конгондо, эртен тура туруп келзе, эп-жоксынып турар. Сан ла башка ын-шың, жер-алтай ээнзиреп, өскүзиреп калгандый...

Ол иштең чыгартып, ойто ишке кирген ой былтыр болгон. Бир бүдүрилген кижиге ойто турбас эмес. Ол албадана берген. Же жеткер жең алдында деген чилеп, ме сеге! — тургун оору келип табарган. Жаскы көдүртке койлор болзын, онын үстүнө төрөөр ойи жууктап жүргөн болзын, сүрекей күч неме ине.

Капшун кой сойыштан өрө күн көрбөй барган. Мынан кинчектү база не бар деер. Кижинин сүрин бош ло түжүрүп ийетен неме ине... А быжыл... быжыл кем жок. Ончозы жакшы. Кыш карлу да, калап шуурган-соокторлу да, мойын чөйилер узун да болгон болзо, табыш-эш жок жакшы өтти. Ойнодо торныктырып алган кураандары да чын озочыл «кыйракандардыйынан» ас эмес. Койлор эмди көккө тойып, буды-колы тынгыган. Кече-башкүн десе Капшун деремнеде койлорун кайчылаткан. Түкти кемжип көрөр болзо, планнан ажа берген. Чабан кижиге оноң артык база не керек. Койлор ло жакшы турза, кабырган кижиге жеңил: санаазы жарык, сыны сергек жүрер... Эмди Капшун ойто кыштузы дөөн чыгып браат. Күн талтүштөн жаңы ла кыйган, койлор такпазынан да барза, алдырбас.

Төңнүн ары жанынан агаш тарткан машина уур күркүрөп, көрүнүп келетти. Оноң та нези де кыжырт эделе, сан төмөн чын ла шугуп ийди. Тал-табыш чорт то эмес: кыңы кийген көлөсөлөри шакылдайт, прицеби күзүрөйт, чыкырайт, узун-узун коо жадыктар күнүреде тондолот. Жадыктардын үстүндө төрт уул отурды. Же ле деген эрлер: күлүмзиренген чоң жүстерин салкынга төгөп алган, койу кара чачтары атырайып калган, чоокыр чамчалары жалбырап браат.

— Э-эй, учкандар! — деп, Капшун тура жүгүрди. Эки такып секирип ийди. Оноң жүдругын көргүсти:—Мен слерди... А-а-ай, кулугур...— дейле, же бу ла тушта тозынга, бензиннинг жыдына тумчалана берди.

Капшун кейтизе, ол чотобот уулдан да адак эмес. Кем-кем туштады ла ба (карган бол, жинт бол — Капшунга жолы жаңыс), ол жаш баадаый сүүнип-көкүп чыгар. Байагы кижиге ол тоозы жок сурактар берер. Ойнодо ок ол кижиге Капшуннын жүзүн-жүүр солундарын угар. Улус каткырышпаза да, же күлүмзиренип тургулаар. Байла, мынын учун ол бежен жашка жууктай да берген болзо, көп саба улус оны эмдиге ле жинт уул деп бодөйт. «Өгөөн» деп сөс онын адына кожулгалак. Чындап та, ол жуунак, жеңил санаалу, тирү сөөктү кижиге. Базар болзо, жерге тийип-тийбей браадар. Атту браатса, канатту ошкош. Ойнодо, онын кичинек копшык жүзиненг эмдиге ле сагал чыкпас...

Ол — бүгүн сары таңнан ала удурат түшке жетире кой айдап, амыры жок кан көбөлөктү жүргөн. Деремненин бери жанында жаңы ла жаантып жүргөн кыра бар. Эки күнге одорго чыкпаган койлорды ол кы-

ра дөөн божотпой, жагыскан токтодоры кирелү эмес. Атту ары-бери же-
лишке арай ла болзо, бастыра бойы оодылып калбаган.

Күннинг жылу, жалакай чогы Капшуннын житкезин изидет. Жагыс-
ла каа-жаада кандый бир тенип жүргөн булуттын көлөткөзи жылып келе-
ле, күннинг көзүн туй алат. Күн ак жалаанда чачылып калган койлор ло
Капшуннын үстиле кайкалайт. Онон элбек өзөктүн ичин изидет. Кап-
шун кочкор айдын соогына калтырап туруп, койлоп жүрөрдө, жайды кан-
ча кире сакубады деп. Түмөн туйгак алдында чарак кар токтоду жок
чыкырап, кырап, эжилип жадар. Ол табыш чек ле кижинин жүрегин
сытадар. Капшун койлорыла кожо жайды көп сананган. Керек десе
жайдын жылымсу, сүтсү жыды да жытанып келетен эмей.

Эмди кураандар суунун жарадындагы акка аалгаланып, жуулыш-
кылап ийтир. Олор сүзүшкелейт, жыткарыжат, кезиктери сан өрө ка-
лыгылап чыгат. Кулугурлар энелерин эмгилеп алган, тойу болбайсын.
Олор удабас ла жарышкылаар. А Капшун десе олордын жарыжын кө-
рөргө сүрекей сүүр. Кезикте кураандарды жарышсын деп, өнөтийин үр-
күткен де тужы бар.

Капшун күлүмзиренип, көрүп жатты.

Жаан удабады — быдыраган табыш угулды. Эң ле озо талбак кара
кулакту ак кураан шундуртып клеетти. Ол Капшунга жеделе, оны,
байла, таш эмесе жадык деп бодогон — ажыра калып ийди. Арткан ку-
раандар оны ээчиде калыгылады. Же бир быжыраш шайрак кураан ток-
той түшти. Ончолоры тура берди. Олор солустагылап, жерди тирс этире
чапчыгылап, жаан кара көстөриле Капшунды ширтегилей бердилер.
Онон бир сары-чоокыр кураан, байла, эң жалтанбазы болбайсын, бас-
гыра бойы тыркырап, Капшунга жууктайла, оны жыткара берди.

Капшун керек десе тынбай да барды. Же арт учында чыдажып бол-
боды — кенете тура жүгүрди. Кураандар туш башка бурт этти.

— Э-э, слерди, тенектерди — деп, Капшун ичи оорыганча каткы-
рала, колын жагыды.

«Не? Алдыгарда бөрү жаткан болзо, база сонуркаар бедигер? Же-
же, канайдар слерди... Көөркийлер жаш та. Акыр, жорткон кижин жол алар
деген чилеп, кыймыктанзас кайдар?» — деп сананала, ол ады жаар ба-
зып ийди.

— Трр, чабдар, трр. Ай, күрүм! Не, миндиртпеске бе? Көрзөөр, ки-
жиге кыжырантып турганын... Тпру деерде. Тпук, көрмөстүн сумалы ба-
за бар. Канайдар, балдардын энезине чайын, тапкызын жетирбегенче
болбос. Онон өскө... — Ол арт учында чабдарына атанып алды.

Жоон койлор көп сабазы жагылап браатканын билгилеп ийген, чөр-
көлип, ичкери бастылар. Капшун десе жүк ле эш неме ондобос тенек
кураандарды ла көк ээчип, арткылап калган ириктерди үркүдип
браатты.

«Же, түктүн планын бүдүрип койдыс. Колхоз эмди биске акча бе-
рер... Ай, дийдим! Кө-ө-өп акча. Оныла нени аларыбыс?.. Киш! Ай-уй

деген ссс укпас кайткан!.. Жымайга, городто үренип турган кижиге, жакшы кийим керек. Ого касјум алып берер, жаражынан, баалузынан. Ноно, чу, ойнодо до отоорын! База?.. База Сайму үредүзин божодып јат. Кижиге экелдим деген. Байла, той болотон болбайдар?.. Акыр-акыр, бу мында энчернатта от-тобрак кыстарыбыс кайда? Олорго јүс-јүкпүрин, арчуул-марчуул, плат-салат... Ай, дийдим! Баспас кайткан? Чалда-а, көөркийди сени, бош ло көдүртиген эмтирин. Же сен онойдо до бербей. Эки једеген кураан копшып турган да. Алдырбас.. Же бойыма не керек? Онду кийим алайын дезе, бир ле јыргал тушта уймалып калатан неме ине. Эмезе кижиге ол ло ишке-тошко чачамтыгып турала, бир ле көрзөн, үрей кийип койгон турарын.. Јаңыс ла эки оосту мылтык садып алайын дегем — сакыыр туру. Кыш-кыш, кулугур! Кайдөөн?! Көрзөөр онын туура блаажып турганын. Түнде меереп јадарында сени умчылап, печкенин јанына эргиспеген болзом, эйе эмди текшилеер эдинг...

Капшун төнгө чыгара јортуп келди. Чабдар ат тура түжеле, бажын јерден көдүрбей барды. Деремнеге торологон мал ине. Ойнодо Капшуннын бойынын да бажы уурлап, эстежи көптөп жүрү. Ол эки күн улай кой күзеткен: деремнени оны кем билер. Јолдын ичи јер. Капшун күн јаар кылчас этти: күн эмди де бар эмтир. Кыштузы дезе тоң до ыраак эмес — койлор эмеш отозо до, алдырбас.

Капшун чабдардан түжеле, уйуктап калган сол будын ойгозорго ары-бери аксаңдай берди. Бу ла тушта бурулчыктаң машина чыкты. Байагы ла машина эмтир. Агашка ойто бараткан ошкош. Уулдар кабинадан тудунгылап алтыр.

— Э-э-эй! О-уй! — деп, олор Капшунга та нени де кыйгырышкылайт, сыгыргылайт, колдорын сарбаңдаткылайт. Онон уулдар да, машина да кайнаган тозынга јоголып калды. Олор, байла, эмеш ууртагылап алган...

— Уулдарга тен макалу — деп, Капшун чала күйүнип отурды. — Же меге де уйан эмес ле — дейле, ол көзин јумуп ийди. — Койлор...

Бу ла тушта ого токумдый јайылган таскылды төмөн агып клееткен койлор көрүнди. Ажарга жүрген күннинг чогына кажы ла кой ак-кызыл јалбыштый, јалбырап браат. Бу өйдө койлор јердин үстиле јеп-јепил кайкалап жүргендий. Кичинек ле ээзин олорды көдүреле, ыраак, учура бергедий...

— Јок, јок, чабанга да јакшы.. — деп, Капшун бажын өрө көдүрип болбой отуры.. Байагы койлор жаңыс јерге шаалып, барчакталып келди. Олор эмди кандый да сан башка коркушту јаан жаңыс тынду ошкош. Ол койлорын јууйла, чеденнинг эжигине айдап келди. Онон каалагандан бирден өткүрип, сабарын чычангададып, тоолой берди. Бу өйди Капшун сүрекей сүүр. Јүс кой өтти — тур! — Капшун јаан бычагыла шерјиге бир чийү тартты. Онон ойто ло тоолой берди... Чийүлер сегиске јетти, ойнодо төртөн эки кой өти — баш ла бол, ончо. Онон өскө... Же

Капшун жеңил тынып, күлүмзиренип ийди. Эмди амыраарга да кем жок. Жаан удабай Капшун эрөмө каткан күп-күрөң койу чайды шөлүредип, от-тын кыйуунда маказыранып отурды. Айактын ичинде араай чайбалган чайла кожо ышту керем, адыс ла айылдын түнүги ары-бери чайкалып турды... Кере түжине канча кобы-жик кериген, камык сындар сындаган, корум таштар айланган кижиге мынанг артык не керек? Тышкары араай үшкүргөн тайга да амыр, туулар да ын-шын... Санаазында кан-тый жакшы, жеңил...

Капшуннын бажы там ла салактап, жабызап браатты..

База бир канча күндөр өткөн.

Капшун тура жүгүреле, ичкери болды. Балкашту жолго тайкыла, тайкыла, төнгө чыгара жүгүрүп келзе, койлор көрүнбеди. Айса болзо, олар бойлоры жангылай берген? Эмди кажаганда... Капшун төндү төмөн болды. Онон сананбай да, суу дөөн кире конды. Кенете ташка бүдүрүлеле, жыгылды, же тегинде де үлүш кижини суунун соогун да, жылу-зын да сеспеди. «Кудайга ла баш, кудайга ла баш...» — деп, ол чылчыр-кай жаратка төрт тамандап чыгып келди. Онон турала, билбиндүш төнгөзөктөрлө калый берди. Арт-учунда катуу жерге чыгып, кырланды ажып келзе, тыттын төзүндө барчакталып калган кураандар көрүндү.

— А-а-ай! — Капшун бар-жок күчиле ачу-корон багырып ийди. — Кыру, кыру, кыш!

Же сууга бош ло шүүлип калган, тыркыражып турган кураандар кыймык та этпеди. Капшун коркый берди. Кой деп мал бир тескерлеген кийининде, өлтүрзөгү де, баспас — божогоны ол.

— У-у, шилемирлер... — деп, ол жерден жаан чөйбөк ташты ала кой-гонын билбей калды. Же ачын да, ачынба да — не де болбос. Качайдар, ол эки кураанды колтуктаган бойынча, турлузы жаар жүгүрүп ийди. Жол-ой ого экиден-үчтөн койлор учурайт. Олар баштарын бош салактадып алган, сиркирежип турдылар. Койлордун тас аркаларын төмөн жанмыр жолдолып агып жат. Кезиктери жадарга жабызап келет. Же үлүш жерге жа-дып болбой, ойто чыккылайт. Баштап, байла, оларды тажыыр. Жаскы арык немелер ине. Ыраак жолго олардын күчтери чыгып калган. Удабас чыкту көккө жаткылай да берерден айабас. Ол тушта божогоны ол — меерегилай берер. А кураандар сүт эмип турган, эмеш чыдым бо-лор бо...

— Же-же, алдырбас, жаңы көрдүң бе? Жаантайын мындый эмей — деп, Капшун арга жокто бойун көкүдүп браадат. — Бир катап шуурган болордо койлорло кожо кедери үч кондун. А бу ла былтыр?.. База ла сууну кечип болбой эки күн жатты... Алдырбас, кышту жуук... Онон бол-гой бир такып кар көчкөлөнөрдө ..

— Куду-у-уй, секти сени!.. Карган согум, бу нени эдип койдың?! — Кенетийин алдында Жыламаштын үни угулды. Ол чабдарды абралап алган келтир. — Эмди мыны канайдарга? Же канайдарга! Сени тен тирүүге жип те ийзем, макам канбас. Колхозтын малы... Акыр ла, акыр ла болзын, мен сеге аласташты берерим...

— Алдырбас, балдардын энези... алдырбас... ойндо... — деп, Капшун айдар неме таппай, кураандарын абырага экелип салды.

— Че? Жут-жулакай клееткенин билбеген бе? Көрзөн оны, эйе сарзу-сабы сыстабаган болор. Айса, сен тен деремнеге түжеле, аржан-кутук сууга кирген бе, а? Айт! Сен унчугарын ба, жок по? — деп, Жыламаш кураандардын сандарын күлип, атыйланып турды. — Калак ла калак, бажына сууны бойы урунган... Тпук, коронын, коронын!

Жанмыр кенетийин серий бергенчиледи. Же Капшун түндүк жаар көрзө, карарган жолдорлу боромтык булут өзөкти, тууларды туй алып, берн клеетти. «Ушкен кар түшкей» — деп, Капшун ичинде сананды.

Капшун кураандарды абрага толтыра тажыырга да жетпеди, уур тамчылар шуулагылап түштилер. Кей сооп, не де көрүнбей барды. Улүш салкын Капшуннын жүзин жалай берди.

Ай ла карагуй.

Ой эмди та канча, жашкан та аяскан, та жок — Капшун ондобойт. Ол бастыра бойы көөп калган, эмеш ле кыймыктабай барза, калтырай берет. Күчи эмди ле чыгып, балкашту жерге жыгыла бергедий. Же ол сыр жүгүрүшле кураандарды абыра жаар тажып ла жат, тажып ла жат. Күч та кайдан кожулып турган — ондобойт.

Же учы-учында, ол буттары бокурылып, балкашка отура түшти. Бажы айланып, чыкчыттары типилдеп, кулактары шуулай берди. Салкын оны өткүрө согуп та турза, керексибей отурды.

«Чын да, бу не жүрүм?.. — деп, ол ачына берди. — Жайга-кышка койло кожо кой болуп... Мынайып жүргенче көрмөстин койлорын таштайла, дермнедеги эки кып туразына амыр жатса кайдар. Бала-барка чыдап калган... Бор-кар иш деремнеден де табыла бербей... Бир де чөлөө жок, бу не жүрүм? Айла, койчыны койдың жанында кожондоп жүрү дешкилеер. Кожондоп көрзөн...

Капшун жиркиреде от одырып койгон көмөлөк печкенин эжигинде терлеп туруп чайлап отуры. Онын сөөк-тайагы кандый да жеңил. Кече маказы канганча изү мылчага кирген неме ошкош. Жагыс ла сол чаганагы сыстайт. Байла, сууга жыгыларда ташка улдуккан болгодый... Аргалу болзо, Капшун кере түжине де отурар эди.

— Чок, сеге чок! Сураган суруун ол — деп, Жыламаш полдо жаткан кураандардын ортозыла жүгүрип турды. — Айла, «бередобой» дешлеер мыны. И татай, бүдүжинди, — деп, Жыламаш плитада кайнап турган

эттү казан јаар болот. Онон туранын ичине кап туура тарткан кендирге үлүш тондорды илет.

Капшун унчукпайт. Айдар неме жок. Актанайын дезе, Жыламаш оны чуучакла кирип ийерден айабас. Ол ачынган тушта, Капшунды јизе де, тойбос. Мынын учун Капшун туранын кириш-чыгыш стенезин ајыктап отурды.

Жыламаш казандагы сүттинг өрөмөзин ала берди. Унчукпайт. Окпө-зи өчүп калган ошкош.

— Айдарда үч кой өлди бе? — деп, Капшун үшкүрип, аягын тегерик столго тургузып койды. — Эмди бу печкенин јанында төрт неме... Олор база ла «ол јердийн» болбайдар... Бастыразы јети болотон эмтир.

Капшун узак отуруп калды. Тышкары чеденнин ары јанында кезек тыттардын шуулты угулат. Кайда да касталган будак чыкырайт. Кажак-ганда өскүс кураан маарайт. Кижинин кыртыжы курыыр. Ол кураан бу ла јуукта сорыган. Күнүн ле эртен-энгир сүт ичип, амтажып калган.

Деремне дөөн эмди түшпезе торт. Улустын көзине канайып көрүнөр? Кулакты торт ло бөктөп алардан башка. «Бередобой», «Бередобой» болуп турала, меч келип түшти». «А мактулу бала тойго озуратан эмей»...

«Акыр, акыр, — деп, Капшун кенете содос этти. Сабарларын бүктөй берди. — М-м, јети кой өлди бе? Јети... Бир койды байагы јеечиме берерим. Сегис болды ба?.. Эки кой дезе Сайму той этсе, керек. Айдарда он кой. А јакырый! Төлөп ијетен турум ине... Торт ло бойымнын койлорымла ары төлөп берер туру. Канчазын улуска јаман көс болор. А согумга кара торбокты сой јигей».

Капшун өкпөөриген бойынча туруп чыкты. Кечеги плащын илүдөт ала койды.

Бу сен кайда браадын?

— Јок. Кажаканнын үстүнде буул арткан эмес беги. Балдардын энези. Оны јайып берейин деп.

— Је-је.

Капшун чыгып келди. Көрзө, кобы-јиктерде де, туулардын баштарында да туман-эш буруксы аны билдирбеди. Булуттар чек ле учкулап браатты. Күн удурат түш киреде, байла, јарый берер.

— Алдырбас — дейле, ол кажакан јаар базып ијди. — Эйе, Капшунды мекодып болороор...

Онон ол кейди көксине толтыра тынып, күлүмзиренип ијди.

«Эрдин эреени экү» — дежетен. — Ижимде артып калган эреен эмди де бар. Эмди де бу сындарды, кобы-јиктерди керий базып, «бередобой» болбой, чын ла «бередобой» болбозом, көрүп алыгар»...

УДЕЛЕГЕН ЈЕР

Узак јорукка барып јадала,
 Уделеген јериме от салгам.
 Адым ангданып, силкинип алала,
 Арчынду тайганын өлөнгин чайнаган.

Өткөн лө барган улус буулаган
 Јаламалар мөштинг бүринде јайылган.
 Кандый улус оморды буулаган,
 Қан Алтайдан нени сураган?..

Амырап калган ажулар көгөрип,
 Адымнынг тибиртин сакып јаткылайт.
 Ойдинг санг башка өдүжин көргүзип,
 Өчөмик ле јангы кыйралар тургулайт.

Јаткан өйиненг јааналар өйине
 Јангы улус не барат не?
 Ажар јаан тайгага чыгып,
 Айса, јанжыккан јангы јандайт не?..

Уделеген јериме узак отурып,
 Ургүлјининг узун јолын санангам.
 Өчөмик ле јангы кыйралар көрүп,
 Ойдинг санг башка изин кайкагам...

Та кем де меге айткан:
 — Кижининг көзиненг

коркымчылу көс
качан да
кайда да жок.
Көстөшкөн тушта
көзине удур,
Ийт те чыдашпай,
көрөр туура...
Та кем де меге айткан:
— Кижининг көзиненг
жалакай көс
качан да
кайда да жок.
Калжуурган казыр
арслан да
јобожый берер
сенин алдыга.

ААЛГА ЈЕРДЕН АТПАГАР

Јүрегимле јалкын чактыртып,
Јүрүмимде јазырап күйеин деп,
Актуга кийинимненг каралап айтпагар,
Аалга јерден мени атпагар.
Атты ээртеп Алтайда үренгем,
Айтпагам качан да
јеримди јамандап.
Јаркынду јаан ресторандар билгем,
Је чөөчөй тудатам,
јонымды адап.
Сала берген кижининг кийининенг
Сан тескери шоодып айтпагам.
Қыбына кычырган јамынын јүзиненг
Қылбыгып алдына мен турбагам.
Кижиге кижининг көзиле көрөйин,
Кижиге килеп, кижини корыйын,
Өлүмнинг алдына кату турайын,
Өскүстинг јүзінде јашты арчыйын...
Менин кийинимненг каралап айтпагар,
Бастыра бар јакшымды алыгар.
Је адымнынг ээрин ээртенип јүрейин,
Је адамнынг мылтыгын јүктенип јүрейин.
Өзөк өртөлөр ачуны да болзо,
Өртөй-бычай көзиме айдыгар.

Жаргыга киргедий жаманым да болзо,
 Жажырып килебей, жартына чыгыгар,
 Же актуга каралап
 кийинимнен айтпагар,
 Аалга жердег мылтыкла атпагар.
 Адым менин ээрлү деп билигер,
 Адамнын мылтыгы окту деп билигер.

Уйуктап јадала түш жеринде
Балдар улаарып ыйлайтан эмтир.
Та карануй-карануй энгирде
Ол жагыскан азып туратан,
Та энем сала берди деп,
Жаш жүреги жайнайтан.
Түш жеринде жаш бала,
Чындап та, неге ыйлайт не?
Көргөн шыра анда жок,
Санааркайтан санаа жок,
Энези онын жанында,
Адазы база айылында,
Жаңы ла чыккан жаш бала
Каран ла неге ыйлайт не?
Жүзүңди тегин чырчыйтып,
Каран-туйук ыйлаба.
Ада-эпенди чочыдып,
Ач-амырын аскырба.
Айлу-күндү Алтайыс
Эм үстүңө тыш, амыр.
Чыгарында чыккан ол жылдыс
Үстүңдө чокту чалыптыр...
Шак мынайып мен де
Жашта база ыйлагам.
Кайдан билер, билбезим,
Та неге мен ыйлагам.
Эрте адам өлөр деп,
Эт-жүректөгү та сескем,
Эмезе кабайым тар деп,
Эр болорго мендегем.
Жал-жүрегим ширтилдеп,
Жанында турум жагыскан.
Түш жеринде жаш бала,
Та не, та не ыйлайтан?!

ШЫМЫРТ

Лай чечектериле чечектеп јаткан.
Бис нөкөристин кызынын сөөгин јууганыс.
Алтайлар городто ас јуртаган,
Је кижинин коронына кородоп јуулганыс.
Кызычак кудай да, кижиде алдына
Бир де буру этпеген болгон.
Онын да учун, байла, андый —
Сөөктин јеринде таш јок болгон.
Қасқан кичинек оронин кырында
Қарагуй кара тымык турган.
Јаңыс ла тобрак јайнулу күлүреп,
Јаш баланын сөөгине урулган...
Је јер чечектериле чечектеп јат,
А кызычак уулымла јажыт болгон.
Тобрак күлүрейт, күлүрейт,
Өскө кандый да табыш угулбайт...
Је кенете шымырт шымырап,
Қарагуй кара тымыкты бускан.
— Эмди барала, ичерис — деген,
— Поэт бай! — деп, бирүзи айткан.
... Онон ло бери јажытту шымырттан
Мен коркыйдым, чочыйдым, улустар!
Шымырашпагар, шылырашпагар! —
Мен база поэт,
Мен база бай! —
Менде уул бар!

АГАШ ТАШТУ АЛТАЙДА

Азыйда Алтайдын элбек јерлери көп јылдарга улай ээн немедий билдирип туратан. Је јүк ле он сегизинчи чактын экинчи јарымында кааннын башкартузы Сибирьдин јерине, Алтын көлдин јаказына јетире албаты көчүрип јуртатсын, анда мал-аш өскүрип, кааннын јангына калан төлөтсин деп јакару берген.

Мынан көргөндө, Алтын-Көл керегинде чөрчөк шак ла ол өйлөрдө чүмделген болор. Ол чөрчөктин кыскарта айткан учуры мындый:

... Азыйда Алтайдын јеринде Ангчы деп јокту кижии јуртаган. Ол кааннын јангына ла јербойынын бийлерине базынчыктаткан. Ончо јоктулар чылап, Ангчы кичинектег ала бир де ырыс көрбөгөн. Онын азыраган малы да, алкы јөөжөзи де јок болгон. Соокко тогуп, аш-курсактан кыйналып, јаантайын ла шыралап јүретен. Аш-курсактан шыралап јүргөн ангчыга бир күн јаан ырыс келижип, аттын бажы кирелү алтын табылды.

— Ба-та-а! Мындый ырыс кижиге келетен турбай — деп, Ангчы санды. — Куру отурган балдарымды тойо-кана азырайтан турум.

Ангчы анайда сананып, айылына да кирбей, тапкан алтынын ашка толып аларга айылдаштарына барды. Ол айылдарга ээчий-деечий кирип, алтынды бир де ууш ашка толып болбой, Алтайдын үстин керип келген. Канча эжер өдүгүн үзе кийген, тапкан ла неме јок. Ачаналу јылда аттын бажынча алтын кемди де јилбиркетпей турган.

Алтайдын үстин айланып келген ангчынын аргазы чыга берген. Анайдарда јокту Ангчы: «Аттын бажынча алтын аяк ашка турбаганда, оны ак-јарыкта кайдатан?» — деп кыйгырала, оны бийик кырдын бажынан алдында јаткан көлгө чачып ийген.

Бийик кырдын эдегиндеги көл аттын бажынча алтынды тургуза ла јуда салып ийген. Онон ло бери ол көлди Алтын-Көл деп айдыжар болгон.

Мындый чөрчөктин чынын-төгүнин эмди тургуза билетени күч. Је бу

чөрчөк азыйда Алтайда жоктулардын ачу-коронду ла кыйын-шыралу жүрүмин көргүзип жат. Мындый чөрчөк азыйда, каан жагыныг ойинде, алтай албатынын кандый да правозы жок, кыйынду ла шыралу жүрүмин, байларга ла камдарга базынчыктадып, каанныг жагыныг бийлерине чыбыктадып жүрген жоктулардын ачу-коронду жүрүмин керелейт.

Андый базынчакта улус арга жокто тайга-таш жаар качатандар. Олор түни-түжиле иштенип, канча да кирелү албаданза, онду жүрүмдү көрбөйөтөндөр. Поэт Лазарь Кокышев жокту албатынын андый жүрүмин бойынын «Туба» деп поэмазында чокум көргүскен:

Иштеп алган акчазын
Энирде чотоп баштады.
Укту байдын төлүзин
Сол жаны жаар таштады.
Кожойымнын акчазын
Он жаны жаар таштады.
Анда кам... жайзан... 5 балазы...
Тоолоп болбой
Туба булгалды,
Улей-үлей келерде,
Бойы чек куру калды.

Мындый шыралу жүрүмге чыдажып болбой, алтай албаты жер-телекейдин үстүнө жагы, жайым ла ырысту жүрүм экелгедий баатыр ак-жарыктаг табылгай не деп амадап жүретен.

Андый баатыр, чындап та, табылган. Ол баатырдын ады-жолы — Ленин. Алтай албатынын ортозынан өскөн үлгерчи Павел Васильевич Кучияк Алтайга жагы, жайым жүрүм экелген баатыр керегинде поэма бичиген:

Анчы эмди көрүп турза,
Карлагаштый албаты баштаган,
Жагыс сөзинен жер торгулган,
Эрү, жакшы чырайлу бүткен,
Эрден артык ийделү бүткен,
Кабактары онын кырлардый!
Бир баатыр келбей кайтты.
Эки көзи от жалбышту!

Азыйда ай-карануй жүрүмде болгон жоктулардын жолун чындап та Ленин алтын тандакла жарыдып, жайым ла ырысту жүрүмнин жолун көргүзип берген. Онын учун быйанзак албатынын балдары Бийдин суузынын жарадында турган бийик кайага чыгала, анда Лениннин үргүлжиге ундылбас сүр-кеберин жылым ташка журап койгон.

Эмди Турачак јаар јол-јорукка жүрген кижиге, Бийдинг суузыла агаш ағызаачылар, өрө-төмөн өткөн шоферлор ло тоозы јок туристтер жылым ташта јуралган улу башчынын сүрин көрүп, ого акту жүрегийн јаан быйан айдат.

Андый улустын бирүзи Турачактагы агашпромхозтын шоферы Иван Ситников. Ол ары-бери жүргенде, бу жылым кайанын алдына кый-алта јоктон токтой түжүп, бойынын ырысту жүрүми керегинде сүүген башчынын сүриле куучындажат.

— Мен бойымнын кожо иштеп турган нөкөрлөрүмди јакшы билерим — деп, Иван Ситников куучындайт. — Олордын тоозында үстүги Бийкада агаш белетеер участоктын шоферы Виктор Цыганков бар. Ол комсомольский организациянын качызы. Бойынын ижин јакшы билер, онын учун күндүк јакылтазын јаантайын 150 проценттен өрө бүдүрөт.

Иваннын база бир нөкөри — Герцик Александр Турачактагы агаш-промхозтын слесари, ол база јакшы иштеп јат. Агашпромхозто агаш тартар машинанын шоферы Чекиров Юрий база ак-чек иштеп, норманын јаантайын ажыра бүдүрөт.

Бу ончозы јангы јадын-жүрүмнине кереги. Албаты мындый жүрүмгө уур-күч тартыжула једип алган. Јажы јаанай берген каргандар андый тартыжуны эмдиге ундыгалак.

... 1918 жылда өскө ороондордын интервенциясынан ла чехтер түймөөн көдүргенинен улам Волгадан ала Владивостокко јетире элбек јерлерде контрреволюционный башкаруу тизилген. Албаты башкаруунун политикасын јаратпай, Совет јанды ойто тургузары учун восстаниелер көдүргөн. Олордын бирүзи Озеро-Куреевский волосты болгон. |

Восстание эткендер акгвардеецтерди арестовать эдип, јуу-јепселди блаагылап алып, волостной съездти јуугандар. Ол съезде Совдеп тизилген, онын председателине фронттон јанып келген Александр Федорович Угровицкий тудулган.

Је ол Совдеп узак турбады. Акгвардеецтердин карательный отрядтары Озеро-Куреевского келеле, восстание көдүргендерди тудуу алгандар. Олордон јирме кижини өлтүрер эдип јаргылайла, тургуза ла адын салгандар. Карательдер восстание көдүргендерди канайып та тын кыйназа, је олордын јенү алар күүн-санаазын сындырып болбогондор. Јалтанбастар акгвардеецтерге өлтүртөр алдында јуулган албатыга «Јенүнүн учына јетире тартыжыгар!» деп кычыру эткендер.

Ол жылдарда өлтүрткен геройлорды бууган јерде тургузылган памятник јаар эмди улустын барыжы токтобой туру. Јангы өзүп турган јаш үйе јаан карындаштарынын революционный, јуучыл ла иштеги традициялары ажыра үренип ле тазыгып јадылар.

Крестьяндардын үргүлјиге амадаган амадузы бүдүп, Лениннин улу декреди аайынча јерди канайда үлешкенин, орооннын толо ло түнгей праволу ээлери боло бергенин Турачактын јажы јаан каргандары јаантайын куучындажып отурадылар.

Бу аймакта элден ле озо төзөлгөн колхозтын председатели коммунист Воробьевокий болгон. Аймактын эки колхозына јер-телекейде улудан улу кижии Владимир Ильич Ленинниң ады-јолы адалган.

Турачак аймактын хозяйстволоры бүгүн Совет јаннын бежен јылдыгына кандый једимдерге једип алган?

Мында ончо колхозтордын ордына эмди эки јаан совхоз төзөлдү. Олордын бирүзи адару өскүрер совхоз болуп аңылалып төзөлтгөн. Бу совхозтын задачасы — Алтайдын јыды јараш ла амтанду мөдин көптөң иштеп алары. Совхоз былтыргы јылда госуларството 45 тонна мөт табыштырар ордына тогузон тоннаны табыштырды.

Совхозтордо кыралап сүретен төрт мун гектар, өлөгин чабатан ла мал одорлодып кабыратан 33 мун гектар јер бар. Ол совхозтор юбилейный јылда госуларството 5000 центнер эт ле 37000 центнер сүт садар. Мынча кирелү продукталар госуларството 1960 јылда сатканынан 1,5 катапка көп болуп јат.

Аймактын ончо экономикасында, анчадала агаш белетеер промышленностьто сүрекей јаан кубулталар болгонын темдектеер керек. Тоолу јылдар мынан озо бу аймактын јеринде јангыс ла предприятие — Телецкий лесничество болгон. Эмди дезе Турачакта, Байгодо агаш-промхозтор, ченемел өткүрер Горно-Алтайский агашпромхоз иштейт. Олор ончозы областта јаан бөдүмдү предприятиелер. Олор өткөн јетијылдыкта орооннын албаты-хозяйствоына строителството јарамыкту 2,5 миллион кубометр агаш бергендер. Мынын алдында Телецкий лесничествого јылына јүк ле 600 кубометр агаш белетеер план берилип туратан болзо, эмди ченемел көргүзер Горно-Алтайский агашпромхоз анча кирелү агашты бир ле күннин туркунына белетеп јат.

Бу аймакта промышленностьтын өскө дө бөлүктери тыгыда өзө берген. Темдектезе, Пыжыда ремонтно-механический завод, Кебезенде ле Лебедьте суула агаш агызар участоктор, сыр ла сарју эдер эки завод, райбыткомбинат, присковый рудниктер иштеп јадылар. Строительный иштер калганчы јылдарда анда тыгый берди. Калганчы өткөн он јылдын туркунына јангыс ла агашпромхозтордо улус јуртап јадар 42500 квадратный метр јерлү туралар бөдүре тудулды. Агаш белетеечилердин билелери 826 квартира алгандар. Анайда ок көп школдор, клубтар, магазиндер, столовыйлар, пекарнялар, больницалар ла культурно-бытовой учурлу өскө дө көп немелер тудулган. Азыйда агаш-тажы шуулап туратан тайгада ишмекчилердин Бийка, Чуйка, Азван, Саита, Майск деп јараш јурттары өзө берген.

Аймактын промышленнозы бу өйдин јангы техниказыла там ла тыгыда јепсенип јат. Тоолу ла јылдар мынан озо агаш белетеер иштин көп сабазын аттарла, эки колдын күчиле бөдүрип туратан болзо, эмди андый иштерде ийде-күчтү тракторлор, автомашиналар, уур неме көдүрер крандар, механический киреелер ле өскө дө көп техника тузаланылып јат.

1956 жылда Турачак аймакта тракторлордын тоозы 16-дан ашпай-тан болзо, эмди дезе анда 250 трактор бар. Бу ок өйлөрдүн туркунына анда автомобильдердин тоозы 20 катапка көптөди. Аймактын журтта-рында улус журтап жадар туралар, производственный, бытовой немелер индустриальный озочыл эп-сүмеле тудулып жат.

Бу аймакта культура база тыгыда өскөн болуп жат. Темдек эдип, мындый немени алалыктар.

1911 жылда Кебезен волостной журт болордо, анда церковно-приходской школ ачкан. Бу журтта жүк ле арайдан бичип билер ле жүк ле миссионерский книгаларды жастыра-мыстыра кычырып билетен тоолу ла улус бар болгон. Бүгүнгү Кебезенде таштан эки этажду школ тудул-ган, анда төрт жүс бала үренип жат.

Революциядан озо үч волостько жүк ле эки экземпляр газет келип туратан ла анда бир де библиотека жок болордо, мында кандый культу-ра керегинде айдатан эди.

Эмди дезе бу аймакта текши тоозы 120 муннан ажыра жүзүн-баш-ка книгаларлу көп библиотекалар, журттарда клубтар, стационарный ла передвижной киноустановкалар иштеп жадылар.

Тайга-таштын эдегинде турган бу журттарда бежен жыл мынан озо жүк ле бир фельдшерский пункт бар болгонын улус ундыбган. Онын учун анда жаткан албаты жугуш кату ооруларга (оспо, корь, тиф, көстин көжөөзи) жаантайын кыстырып туратан.

Эмди бу аймактын ишкүчиле жаткандарынын су-кадыгын коры-рында бийик ле аңылу орто үредүлү жүстен ажыра специалист меди-ктер иштеп турулар.

Албатынын материальный да жанынан жадын-жүрүми өнжип жаран-ган. Мынызын албатыга товарлар садарынын кеми чик-жок өскөни чо-кум керелейт. Албатыга жүзүн-башка товарлар садары 1956 жылдагы-зына көрө, беш миллион салковойго көптөди. Мында бүгүнгү жашөскү-римди город жердин жашөскүриминен ылгаштырып болбозын.

Турачак аймактын жери Совет жаннын жылдарында улус амыраар-га ла туризмге жарамыкту жер боло бергенин айтпаска болбос.

Турачакта «Золотое Озеро» деп туристский база ажыра Бастыра-союзный учурлу маршрут өдүп жат. Жаңыс ла быжылгы жылда ол марш-рутла ондор мун тоолу туристтер өткөндөр. Туристтер мынайда жүрүп, жаңыс ла ар-бүткеннин жаражын кайкажып көрүп турган эмес, же Совет жаннын жылдарында мында болгон кубулталарды көрүп жадылар. Олор жолтой агаш белетечилерле, койчыларла, пастухтарла туштажып, бу жердин улузынын буурзак ла күндүчөг болгонын акту бойлоры көргөн-дөр. Шак ла онын учун Алтын-Көл жаар келип турган туристтердин тоозы жылдын сайын там ла көптөп туру.

Каскак-кайа таштарга согулып ла олорды түни-түжиле јунуп јат-кан Алтын-Көлдин жаражын кандый да јакшы чүмделген үлгерде чике көргүзип болбозын. Каан ајас күндерде бу тымык көл чаңкыр өндү

деп билдирип јадар. Је бу көл јараш та болзо, је ол јаантайын тымык токуналу јадатан деп айдарга болбос. Тайгалардын бажын куу туман бүркеп, үстүненг төмөн эмеш ле салкын соккондо, Алтын-Көл торт ле эмдик ат чылап октолып чыгар. Андый өйлөрдө көллө жүрөтени де јалтанчылу. Бу көлгө јетенненг ажыра кичинек те, јаан да суулар кирип, көлдөнг дезе Бий деп сок жагыс суу чыгып јат. Бий дезе Кадынла биригип, бойынын суузын Түндүк тошту тегиске апарып кожот. Тымык күндөрдө улус Алтын-Көлдө кемелерле, «Алмаз» ла «Жемчуг» де теплоходторло јоруктап јадылар.

Ол теплоходторго отурып алала, Јайлуга ла Белеге јетире келгендер мында сад өскүрөөчилер Николай Павлович Смирновло, Дмитрий Степанович Рачкинле туштажып куучындажар. Бу эки кижиле ар-бүткөнненг алкыш-бийан сагыбай, бойлорынын билелериле, эки колынын күчиле бийик түжүмдү јиилектер өскүрип јадылар.

...Николай Павлович Алтын-Көлдөгү јаказына элден озо 1925 жылда көчүп келген. Эмди онын ады-јолы областыта элбеде јарлу боло берди. Бу кижиле Беледе кумактан ла таштардан өскө не де јок ээн јерде сад төзөп, анда жүзүн-башка бүдүмдү көп јиилектер өскүрип туру. Николай Павлович бу кайа-таштын ортозында сад өскүрөтөн кара тобракты Алтын-Көлдөгү бир јарадынан база бир јарадына канча катап кемеле тартып экелген. Мыны сананза, онын јана болбозын ла турум-кайын кижиле кайкаар. Је Смирнов анда жагыс ла сад өскүргөн эмес, јиилектү агаштардын жагыдан 15 сортын өскүрөле, оларды јербойында агашпромхозко сыйлап берген.

Экинчи сад өскүрөөчиле Дмитрий Степанович Рачкин деп кижиле Јайлуда база јакшынак сад төзөп өскүргөн. Ол эмди 80 јашка једип те калза, је тегин отураарын сырыгај сүйбөс.

Турачак аймак — ан-кушка, өскө дө јөөжөгө сүрөөн байлык јер. Је андый да болзо, анда неденг де баалу неме—ол улус, албаты болуп јат. Былтыргы жылда бу аймакта промышленностьын ла јурт хозјайствонунг ишчилериненг 32 кижиле башкарудан кайрал алгандар. Олардын тоозында алдында өйлөрдө агаш кезөөчиле болгон, эмди Тулојдо агаш белетеер участоктынг начальниги Иван Романович Каширский ле Байголдогы агашпромхозто ады-јолы јарлу механизатор Август Семёнович Маргуц Лениннинг ордендериле, Горно-Алтайский агашпромхозтын агаш тартып турган шоферы Николай Борисович Кротов, јурт хозјайствонунг ишчилери Павел Григорьевич Щербань ла Мария Васильевна Абашкина Иштинг Кызыл Маанызы орденле кайралдаткандар.

Бу аймакта јакшынак кадрлар иштеп јадылар. Улус көстинг-көөкө дө ичкери өзүп јат. Темдектезе, мынын алдында шофер болуп иштеген Павел Федорович Мошкарёв эмди јербойында машинно-мелиоративный станциянынг директоры, Лениннинг адыла адалган колхозтынг председатели болгон Василий Минович Катусенко эмди Дмитриевский совхозтынг директоры. Андый темдектер мында сүрөкөй көп.

Турачактагы школдын үредүчизи, эмди пенсионер Татьяна Семенова Алексеева журт албатынын ортодо жаан тоомыда боло берди. Ол албатыны бичикке үредеринде көп жылдардын туркунына эрчимдү иштегени учун Лениннин ордениле кайралдаткан. Дмитриевкадагы школдын үредүчизи Любовь Алексеевна Галашевич, Кебезендеги школдын директоры Иван Павлович Харин, Курмач-Байголдогы школдын директоры Антон Васильевич Пустогачев жаш үйени үредип та-зыктырарында эмди одус жылдан ажыра иштеп жадылар. Аймакный больницанын главный врачы Алексей Павлович Огиренко, иит врач Борис Михайлович Пашков, фельдшер Мария Ивановна Кузнецова, акушерка Неонила Наумовна Щепкина бойларынын эрчимдү ижи учун албатынын ортодо жаан мактуда боло бергендер. Медицинада көп жылдардын туркунына иштеп келген акушерка Клавдия Васильевна Власова албатынын су-кадыгын корыыр керекте эмди 32 жылдын туркунына иштеп келди.

Турачак аймактын ишкүчиле жаткандары КПСС-тин XXIII съездинин жөптөрүн акту жүректеринен жарадып уткыгандар. Промышленностьтын ла журт хозяйствонун ишчилери бешжылдык планын ойинен озо бүдүрери учун мөрөйгө кирижип, бойларына бийик молжу алып, оны жүрүмде жегүлү бүдүрип турулар. Алынган молжуны жүрүмде ак-чек бүдүрери жанынан жакшынак жозокты Горно-Алтайский агашпромхоз-тын трактористтери Терентьев, Гурьев ле Олейников, Турачактагы агашпромхозтон трактористтер Готфрид, Госс, Байголдогы агашпром-хозтон шофер Зорин, Горно-Алтайский агашпромхозтон шофер Ме-новщиков нөкөрлөр көргүзип турулар.

Мөрөйдин озочылдары быжылгы баштапкы жарымжылдыктыч пла-нын ойинен чик-жок озо бүдүреле, келер айлардын чодына иштегендер.

Журт хозяйствонун ишчилери бойларынын ижинде база жакшынак једимдерге једип алгандар. Эң озочылдардын тоозына Дмитриевский совхозто одорлодып семиртип турган кунајындарды ла торбокторды кабыраачылар Кислицын, Шатиневский ле Сухинский кирип жадылар. Олордын кичееп кабырып турган үүрлеринде бастыразы 320 тын ку-најындар ла торбоктор. Бу малчылар кажы ла малдын тирү бескезин конок туркунына орто тооло 1100 граммнан кожултары учун тыгыда тартыжып турулар.

Чындап та, Турачак аймактын бу өйдөги өзүми сүрекей жакшы. Ан-да сүрекей жакшы күүн-санаалу улус журтап ла сзүп јат. Тайга-ташту јердин де бүдүм-кебери бу өйдөги жүрүмге келиштире кубула берген. Агаш белетеер промышленностьтын предприятиелери Төрөлгө эмди де көп агаш берер учурлу. Аймактын ончо ишчилери юбилейный жылга учурлап алган молжуларын жүрүмде ак-чек бүдүрери учун тартыжып жадылар.

Мынан улам эмди аймактын ишчилеринин алдында кандый зада-чалар туруп јат? Одоп јаткан бешжылдыктын туркунына аймакта јыл-дын сайын 0,5 миллион кубометр агаш белетеер учурлу.

Аймактын албаты-хозяйствозын өскүрер план аайынча өдүп јаткан бешјылдыкта бу аймакта орто ло сегисјылдык үредүлү 8 школ, кинотеатр, кажы ла 8 квартиралу 7 тура ла төрт квартиралу төрт тура, албатыга бытовой болуш јетирер 4 комбинат, гостиница, 3 магазин, балдардын комбинады ла культурно-бытовой учурлу өскө дө көп немелер тудулар учурлу. Оныла кошой, Бийсктен Артыбаш јаар баратан јолдо Лебедь деп сууны кечире јангы күр, аймактын совхозторына ла агаш-промхозторына горючий ле сүркүш берер авто-заправочный станция эдилер. Јуук јылдарда эдилетен иштер ончозы ла ол эмес.

Јурт хозяйствонун ишчилеринин алдына база јаан задачалар тургузылган. Аймактын совхозторы 1970 јылда государствого 38,5 мунг центнер сүт (1965 јылдагызынан 6000 центнерге көп), 5600 центнер эт (1965 јылдагызынан 4,5 мунг центнерге көп) садар учурлу.

Аймакта машинно-мелиоративный станция төзөлгөниле, эл бу өйдинг тын техниказыла јепсегениле коштой, јаландарды арутап, кыраларды 3,5 мунг гектарга элбедип, өлөнгин чабар ла мал кабырар јерлерди јарандырар иштер өткүрилер.

Бу мындый темдектер ончозы Совет јангын јылдарында Турачак аймактын экономиказы ла культуразы токтом јоктон өзүп турганын чокум көргүзип, Октябрьский революциянын сүрекей јаан учурлу болгонын керелейт.

Најылык поэттин үни

Хаджи-Мурат ДЗУДЦАТИ

БУКАНЫҢ МҮҮЗИ

Кырачы мүүске
Аракы урды...
Байрам күнде
Ол жыргалда турды.
Канча чактарга
Буканы ээчиде
Аш үрендейт
Ол төрөл жеринде.
Буканын мүүзинин
Ары жанынан
Булуттар өткүрө
Күн көдүрилет.
Көп шыраны,
Ырысты, јенүни
Көрнөөдий күүнибис
Қожо экелет.
Кырачы кожоңы
Бу жарыкта
Шыгырап-шыгырап,
Јүректе артат.
Јүрүмин јүреле,
Ол өлүп калганда,
Межигин онын
Бука ок тартат.
Буканын мүүстерин
Өткүрө шыгалап,

Келетен бйлорди
Ол эрлү аыктайт.
Буканын мүүстери,
Антенна ошкош,
Телекей үстүн
Сергелен тындайт...
Буканын мүүстери
Араайын јайканып,
Булутка ээзинин
Санаазын бичийт.
Кырачы дезе
Ырыста, түбекте
Ажын буканын
Мүүзинен
ичет...

МЕНИНГИЛИМ

Менингилими —
Осетин кожогы,
Менингилими —
Осетин комуды.
Јаба сени
Кем баспаган деер,
Јаман чакта
Кем үспеген деер?
Аландар тужуста
Атилла сени
Атту тепсеп,
Јүткүп келген
Базарга истейтен.
Јүрүминг үзерге
Оштүнинг кылыжы
Төжине тийетен.
Тимурдын черүзи
Таманыла тепсеп,
Тамырын үзерге
Бадай базатан.
Је төрөл тилим
Јылдысты суркурап,
Јеристинг үстүнде
Күйүп артатан.

Ада-энеести,
 јонысты олјолоп,
Азыраган малысты
 Айдап баратан.
Је тўгей ле
 Осетин тилибис
Јенгезек јытанган
 Јеристе артатан.
Эрлў тилим —
 Энемнинг сўди,
Эрмегим менин —
 Адамның сўзи.
Јектейле, сени
 Садып ийзем,
Јерим качан да
 Јуутпазын мени!
Оссўс тў, ўлзўс тў,
 Јебрен јеристе
Тўрўл тилис
 Омок угулзын.
Тўрўл тилис
 Јайымыс болзын,
Қостанын артырган
 Энчўзи болзын.
Осетин тилле
 Отеллоны ойнон,
Оморкоп јоным
 Јеринде јуртазын.
Јўрўмде, иште
Тўрўл тилибис
 Качан да болзо,
 Јенўге кычырзыа!

УЙ УЛУСКА

Уй улустан
 Кичинекте уйалып,
 Мен качып туратам.
Уркўнчек андый
Қудайга бодоп,
 Мен слерден, кўўркийлер,
Қут ла јоктон
 Јалтанып јўретем.

Жараарга ла болуп
 Жаңгарлабаган эдим.
Жапсыырга болуп
 Жаңгарлабаган эдим,
Солун келиндер
 Көзине тийерге
Согушты качан да
 Чыгарбаган эдим.
Жарай да берзеер,
 Жалтанып жүрөтөм,
 Жаркынду жүзөөрге
 Мен кортык көрөтөм.
Жайалган бойоорго
 Жаантайын килеп,
Жагыскан тужумда
 Бажырып жүрөтөм.
 Ак-жарыкка
 Слер мени чыгарып,
Ак сүдөөрди
 Кысканбай бергенеер.
Агару жүрөктү,
 Уй улус көөркийлер,
Ачык жүстү
 Слер жүрүмгө келгенеер.
Жаманга туштап,
 Жабыс та түшсөөр,
Жамандап качан да
 Айтпазым слерди.
Отко күйбес
 Осетин де болзом,
Омогым өчөт
 Көрзөм лө слерди!

АЛТАЙГА

Кутук суузы
 Куйундый аккан
Куры чаңкыр,
 Төңкүлик Алтай.
Такып ла санаам
 Мен сеге салдым,
Тайатан болзон—
Тай!

Төнгөзөк-жыраалу
 Жолыга илинип,
 Төрт найма
 Мен катап барадым.
 Жыргап отурган
 Каргандар ошкош
 Жыш-тайганды
 Ажыктап турадым.
 Сүүри калбан
 Бөрүктөр ошкош
 Сүмерлер алдында
 Айылдарың көрүнөт.
 Акы-карындашты
 Албатың мени
 Айылына кычырып,
 Күндүлөп көдүрөт.
 Кавказ жериндеги
 Газельдий чыйрак
 Кара көстү
 Кыстарың көрүнөт.
 Курсагын ичип,
 Куучынын тындап,
 Найыларымла кожо
 Айылдаган эдим.
 «Чөөчөй» деген
 Жагдаган ажынды
 Чөрчөк жогынан
 Мен ичкен эдим.
 Мал азырап,
 Магы жайылган
 Алтай улуска
 Мен сагыжым салгам.
 Кавказтын карлу
 Кырлары ажыра
 Катап ла слерге —
 Осетин «Салам!»...
 ... Төнгөзөк-жөгестү
 Жолдорун керип,
 Төрт наймла
 Мен катап барадым.
 Ырысту жонунды,
 Ынаарлу тайганды
 Ыраактан-ыраактан
 Ажыктап турадым...

Бу бокалды
 Колыма аларымда,
 Кем де
 Энеден чыккан,
 Кем де карып өлгөн...
 Кем де
 Терлеп,
 јеринде иштейт,
 Өштүлөр
 Вьетнамды өлтүрерге
 истейт.
 Жарылган бомбадан
 Кейибис
 ачу.
 О, бокалым, бокалым!
 Сен тату,
 Сен ачу!
 Жыргал тужунда
 Мен сени
 туткамда,
 Жакшыны-јаманды
 Мен эске аладым.
 Қороны, татузы
 Қолышкан
 јеримниң
 Амтаны
 Сен деп,
 јаантайын бодойдым...

Таштарга курчаткан
 Талайга мен түңгей;
 Тайызым, тереңим
 Төрөл тууларда.
 Күркүреп келдим,
 Ачынып жүргемде,
 Амыр-јүргемде,
 Тымырап јададым.
 Қаруузып келгемде,
 Қаткырып јададым,
 Қайа-таштарды
 Мен сыймап турадым.

Кайран јеримде
Мен Кара талайдый.
Кайдаар да оног
Мен барып болбозым..

ӨЛГӨН ЈУУЧЫЛДАРГА

Пьедестал үстүне
Чыгарга эмес,
Бешадар тудунып,
Өштүни сүргенеер.
Удура туткан
Јыдага кадалып,
Улу сагышту
Слер јууда өлгөнөөр.
Алтынды, јамыны
Аларга сананбай,
Андый өштүге
Удура барганаар.
Агару јереерде
Кул болбоско
Алтын сөөгөөрди
Слер јууда салганаар.
Јуу-согушты
Јалтанбай өдөлө,
Јутпанын ичеенин
Коскорып чачканаар.
Јалан ижинен
Јанган улустый
Јайым јереерге
Слер ойто јанганаар.
Јенүге јетпей
Слердин көбигер
Јер түбинде
Арткылап калганаар.
Је менин јүрегим,
Тенери чилеп,
Јаантайын үстеерге
Јабыс энчейет
Слердин сүригер
Јылдыстар ошкош
Јажына менин
Көксимде күйгүлейт.

ӨЛҮМ

Тураның жанында
Эр улустар.
Тенгери бийик,
Жылдыстар өчөмик.
Бу турада
Бир кижиге өлгөн,
Межикте жадыры
Арып калгандый.
Бу турага
Өлүм деп неме
Күркүрөп түшкөн
Күкүрттий түшти.
Жуук улузы
Жуунап келгендер:
Жүстери жаштан
Кургабай отуры.
Уйруге кирген
Ачана бөрүдий,
Өлүм кирди
Бу нак билеге.
Кураандар ошкош
Кичинек кыстары
Кучактажып алала,
Ыйлажып отуры.
Түлтүйип калган
Түн караңгы:
Түбү жок санаазым
Сананып тургандый.
Көөлмөк сууда
Көлөткө карарып,
Көстөрүн жумала,
Уйуктап калгандый.
Же кайда да
Өткүүлдин жанында,
Уйуре кыстардый,
Липалар турат.
Жажыдын айдышкан
Жаш кыстардый,
Шымырап тургулайт.
Жаскы салкынга
Садта дезе
Тут агаштан

Бышкан јиилектер
Јерге түшкүлейт.
Алтын бүрлү
Агаштан айрылып,
Арыган немедий
Күч эткилейт...

*Алтай тилге Лазарь Кокышев кө-
чүргөн.*

ӨТКӨН ЖОЛЫ ЖАРКЫНДУ

(ОЧЕРК)

I

Кенги-Оозы, 1916 жыл. Одудагы улус эртен тура уйкудан ойгонып, аттарын уларгылап, от одырып, чай кайнаттылар.

Чарас-Бажы деп жерде айылду Кымый деп кижиге Урсулдын суузын кечип келеле, одуда чайлап отурган нөкөрлөрүнө жакарган аайлуу айтты:

— Узак жайкангылабагар, түргөн ажанып ийеле, аттарыгарды ээргегер!

Чилекей адын ээртеп койоло, Кымыйдын жанына базып келеле, сурады:

— Ондойдын улузынын шүүлтези кандый эмтир?

— Онгор тил де, бичик-билик те билбес улусты албанла жер түбү жаар айдап жатканда, ого кем жөпсинер, олардын шүүлтези бистийиле, түнгөй — деп, Кымый эрмектенип, оттын жанындагы тиштеги эттен кезип, жип, мендей-шиндей ажанып отурды. — Бисти ончобысты оспотонун жанына жуулзын деп, орус бийлер жакарган эмтир...

— Камыстайтан болбайсын — деп, Чилекей айдала, Кымый нени айдарын сакыды.

— Камыска кирбезис, онгор бийлер албан-күчлө камыстаарга албаданза, удурлажарыс. Урсулдын суузынын жарадындагы сай таштардан жойыныгарга сугуп алыгар — деп, Кымый айдала, Чилекейден көс албай бир эмеш отурала, куучынын онор ары улалтты: — Сен улуска анайда жарла.

— Же, жарлабай а! — деп, Чилекей эрмектенеле, канзадагы танкызынын ыжын буркурада танкылап, нөкөрлөри жаар басты.

Оймоннын, Кан-Оозынын ла Ондойдын — үч аймактын улузын фронтовой тылга иштедерине аткараарга Кенги-Оозына жууп, комистазын деп, Бийский уездтин бийи жакарган. Ол жакару аайынча жуулзын деген жер жаар Кан-Оозы волостын улузы жорткылап браатты.

Улусты баштап келген Кымый оспотоннын жанына келеле, токтой берди. Чеденнин ары жанында кааннын бийлери, Кан-Оозынын волост

ной старшиназы Соболкин Айры ла Кеннинг волостной старшиназы Кулжин Сопок турдылар.

— Аттарыгардан түжүгер, мынаар ол турада комис болор, ого барып, комиска киригер — деп, Айры волостытын туразы жаар кол уулап, жакарган аайлу айтты.

— Жок, бис камыска кирбезис! — деп, Кымый турган улустын адынан айтты.

— Кааннын жакарузынан мойноорго жарабс, слер анайдар болзогор, слерди бийлер жыргатпазын билип туругар ба? — деп, Сопок Ондойдын ла Кан-Оозынын улузына айдып, чугаан чыгарбай, эп-жөплө комисти өдөри жанынан кычыру этти.

«Жок, Жок! Камыска кириш жок!» — деген кыйгылар жиркирей берди.

— Улус комистан мойноп ийди, неме болбос эмтир — деп, уездтен келген бийлерге Айры айтты.

Бир канча өйдин туркунына улусты сөскө кийдирип болбогонына бийлердин жааны казырлана берди.

— Германиянын олжочылары бисти жуулап жат, слер каанга болужарынан мойногонулар — ол каршулу кылык. Анайып, слер өштүгө болужып жадыгар. Слерди ончогорды кыра аткылап ийейинме! — деп, уездтен келген бий алгырып, колмылтыгыла сан өрө эки-үч катап аткылап ийди.

Кымый оспотоннын эжигин кайра ачала, байагы бийдин үсти жаар атту үкүстеп, бийди аттын камчызыла камчылап ийди.

Улус Кымыйдын кийининен чөркөлип келеткенин көрүп ийген бийлер Аргымай байдын туразы жаар кут жок качтылар.

Бийлер кире берген тураны улус чундап келерде, уездный жаан бий, арга жокто, улуска удур чыгып, комиссияны өткүрөтени бир айга токтодылып турганын жарлады.

II

Шиберти Оозында сок жагыс аланчык айыл турды. 1918 жылдын жайы. Фронттын тылындагы иштег Чилекей жанып келгели удабаган. «Эки жыл мынан озо бис Кенги-Оозында бийлердин жакарузын бүдүрбөй мойноп ийеристе, бир ле ай өткөн кийининде бисти Кан-Оозындагы волостко алдыртып экелеле, ишке аткаргандар. Ол туштагы аргалу-күчтү ак каан эмди жок...» деп, өткөн өйди эске алынып отурган Чилекейди ийттин үрүжи чочыдып ийди.

Ол өрө туруп, эжиктин каалгазынын жанындагы тежиктен шыгалап көрди. Айылдын жанында көк-боро атту кижиге турганы айдын түндө жап-жарт көрүнүп турды. Ол Канакаев Чугул деп кижиге болгонын Чилекей танып ийеле, айылынан чыгып келди.

— Не табыш? — деп, Чугул сурады.

— Жок! — деп, Чилекей каруу берди.

— Сугаш — деп араай кимиректенеле, Чугул карамдык жаар жортты. «Абайдан тил келген эмтир, байла, Иман келген болбайсын» — деп, Чилекей сананды. Бир эмеш ой өткөн кийининде, ол аыктанып ла сергектенип, карамдык жаар басты.

Жажытту туштажу болуп туратан чибининг жанына Чилекей једип келерде, ого удур Абайда јерлү Белков Иван базып келеле, эзендежеле, айтты:

— Сүрекей түрген јетиретен жажытту пакет экелдим. Сен оны Кан-Оозына Вырышев Сергейге тургуза ла јетир.

Апоятов Чилекей пакетти алала, айылы жаар ууланды. Ол адын ээртеп тура, «Чугул, байла, Чаргы-Оозы жаар пакет јетирип жүре берген, ол мени јолой табарган эмтир ине» — деп сананды.

Белков бир ай мынанг озо Чилекейдинг айылына келеле, айылдын ээзиле јаан чурулу ла жажытту куучын өткүрген. Иван ла Чилекей азыйдан билижетен наҗы улус болгон. Онын учун Белков Иван Апоятов Чилекейле жажытту иш жанынан ачык-јарык эрмектешкен. Оноч ло бери Чилекей Кан-Оозындагы ла Абайдагы кызыл партизандарга жажытту пакет јетиретен кижн боло берген.

Чилекей сары-кер адына минип алала, јаан јолло барбай, арканы эдектей Кан-Оозы жаар жортты.

Ак толун ай тегериде Күнбадыш жаар түргендеп брааткандый көрүнөт. Јети-Каан ла Уч-Мыйгак деп жылдыстар тегерининг түби жаар көдүриле берген турдылар. «Түн ортозы өдүп, таң алды жууктап келтир» деп, Чилекей сананды. Кан-Оозындагы деремнеге жууктап келерде, онгорлордын пөтүктерининг эткен үндери угула берди. Таң алдындагы эзин Чилекейдин жүзин бойынын серүүн тилиле араайынан јалап турды. Кайыгду болчоктын ак кайыгдарынын јажыл бүрлери түн јорукту кижн керегинде неин де туйказынан шымыраныжып тургандый шылыражат, а Чилекей деремненин алтыгы учунда Вырышев Сергейдинг туразына једерге там ла ичкерлеп мендейт...

III

|

Ламак, 1925 јыл. Туранын ичинде алты-јети кирелү улус. Олордыг ортодо Быйев Куукак, Абраимов Поопой, Самачин Теркиш, Токнин Урмат. Стенеде агаш доско кадап койгон турды.

Чилекей турадагы улусты тоолой көрүп отурала, айтты:

— Је, Теркиш, сен өрө туруп, «Ай» деп сости канайда бичийтенин улуска көргүзип бер.

Теркиш букваларды көмүрле кыйа-тейе бичип көргүсти.

— «Јас» деп сости бичи.

Теркиш бу сости бичиир эп-аргазын таппай, санана берди.

— Кем болужар! — деп, Чилекей отурган улустаң сурады.

Куукак нөкөрине болужарга, өрө туруп, Теркиштинг колынан кө-

мүрди алаала, колы тыркырай-тыркырай бичиирин баштады. Буквалар тыйрык-мыйрык ла кириш-чыгыш та бичилген болзо, ол «јас» деп сөсти бичип ийди.

Үч ай мынанг озо Кан-Оозында бичикке үренерде, Чилекей бойы да, бу нөкөрлөри чилеп, кезик сөстөрдү эмезе букваларды бичип болбой туратанын эске алынып, күлүмзиренеле, Урматты доского кычырды.

— Јо-о калак, мененг неме болбос болбой — деп, Урмат эрмектенип, жүзиндеги терин арчынып, доско јаар басты.

— «Мен» деп сөсти бичи — деп, Чилекей айтты.

Урмат јангыс, «м» букваны бичийле, бир эмеш өйгө сананып турала, Чилекей јаар көрди.

— Урматтың бичигени чын-чике бе, айса јастыра ба, кычырып көрөр — деп, Чилекей отурган нөкөрлөриненг сурады.

«Јастыра, јастыра» деген үндер угулды.

Урматтың доскодо јастыра бичигенин Поопой түзедип, чике канайда бичиирин айдып берди.

Темир печкелү тураның ичинде тонду отурган улус изүркенерде, Поопой эжикти когузада ачып ийерде, таңкылаштаң улам тураның ичине толуп калган көк-чанкыр ыш эжик јаар араай чөйиле јылат.

— Слер, нөкөрлөр, эмди букваларды ончозын билип алганыгар. Айылда бичикти кычырып ла бичип темигер керек. Удабас слердинг кажыгар ла үредүчи болуп, улус үредереер — деп, Чилекей куучындады.

IV

Улалу, 1934 јылдың јаскары кыжы. Областной партийный активтин јуунында партияның обкомының качызы нөкөр Хабаров ВКП(б)-нин XVII-чи съездинин јараткан экинчи бешјылдык план ла областной партийный организацияның задачазы керегинде доклад этти. Онын доклады аайынча баштапкы сөсти Кан-Оозында АЗО-ның заведующийи нөкөр Абраимов Поопой алып куучындады. Оны ээчий партияның Оңдойдогы райкомының үй улустың ортодо иш өткүрер бөлүгининг заведующийи нөкөр Чурмешева, ВЛКСМ-нин обкомының качызы нөкөр Эгмекчинов ло өскө дө көп улустың көдүрингилү эрмек-сөзин угуп, олардын политический билгирлери ле культурный өзүми тыгыганына јууннын президиумында отурган Апојатов сүүнет.

Эгмекчиновтың куучынын угуп отурала, Чилекей 1919 јылда Јабаган бажында каракорумецтер кыйнап өлтүрген Камылдыны ла Үтүгүнди, оларло кожо өлтүрткен нөкөрлөрдү, онын кийининде кулактарга өлтүрткен Булундашты эске алынды. «Совет јан учун жүрүмин берген адалардың ла агалардың ордына бу Эгмекчиновтый жүстер тоолу јиит ле чындык большевиктер өзүп јат. Мындый јангы улус совпартшколдо, комвузтарда Лениннин јакылтазы аайынча белетелген ине» — деп, Апојатов сананып, залдагы улустың ортодо отурган, комвузты јангы ла

божодып келген. Александр Казаков ло Мырык Киндигов јаар күлүм-зиренип көрди. Онон ойто ло өткөн өйлөрдү эске алынып, колхозтор, совхозтор төзөөринде турушканын, аймакисполкомдо иштегенин сананды.

Экинчи бешжылдык планда темдектелген иштерди ончозын бүдүрерин жеткилдезебис — социализмди бистин ороондо бүдүргенис болор деп докладта айдылды. Бистин областьтын мундар тоолу комсомолдоры ла жошөскүрими социализм учун тартыжунын баштапкы жеринде болорында аланзу жок, олар ончозы бешжылдыкты төрт жылга бүдүрерге эл жонды көдүрерине, социалистический иштин мергендүчилери болорына белен — деп, Энгельсчиновтын айткан эрмегин жуундагы улус узакка чөй-илген колчабыжуларла уткыырда, Чилекей сананыжын үзүп, алаканда-рын чабыштырды...

V

I

Экинур, 1967 жыл. Колхозто жарлалган партийный жуун башталар ой жууктай берерде, персональный пенсионер Чилекей Апоетович Апоетов журттын ортозыла клуб жаар басты. Эки кып турадан бир келин көнөктү чыгып келеле, жанындагы колонкадан (суалгыштан) суу алып жатканын Чилекей өбөгөн көрүп, «Озогы келиндер сууны жарым чакырым, 200—300 кулаш ыраактан жүктенип тажыйтандар, эмдиги келиндер эжигинде белен суулу, жүрүм там ла жаранып жат» — деп сананды. Турлурлардагы малчы-коммунисттер клуб жаар мотоциклдерлү ээчий-деечий келгилеп турды. Алдында, анча-мынча ыраакта, араайынан баскылап брааткан Кокпоев Клайды ла Кудачин Эркейди танып, «Бу тон ло карган улус эмес, меге көрө былар жинт улус ине, Кан аймакта эмди жажы жанынан менен жаан жагыс ла Мендеш өбөгөн арткан, өскөзи божогон» — деп, Чилекей жагыскан кимиректенди. Жолдын жанындагы төрт кып турадан «Жаңы Алтай» деп кожоннын жаңылгазы угуларда, Чилекей токтой тү-жүп, тындап ла аяктап турды. Ол турадагы магнитофоннын кожонгы, көзнөктин ачык форточказынан жап-жарт угулып турганын ондойло, күлүмзиренип каткырала, онон ары басты.

Клубта улус жуулып калтыр. Москванын ойиле 16 час деп диктор жарлады. Жуунды партбюронын качызы нөкөр Яндиков ачты. Коммунисттер бойынын жуунында Улу Октябрьдын 50 жылдыгын байрамдаарына белетенери жанынан суракты шүүштилер.

Общественный малды жастын кату айалгаларында малчылар жакшы кичеегени, жаксы кыра ижине механизаторлор ончо жанынан белетенип алганы, малдан алган продукталарды государство садары жанынан баштапкы кварталда аймак ичинде мсрөйдин жегүчизи болгоны учун колхоз КПСС-тин райкомынын ла аймакисполкомнын улалып жүрер Кызыл маанызын алганын партбюронын качызы айдала, юбилейге учур-лай бүдүретен чокум иштер керегинде куучындады.

Партбюронын качызынын доклады аайынча Клай Кокпоев, Куйруш

Тысов баштаган бир кезек коммунисттер юбилейный байрамды колхозчылар кандый једимдерле уткыырга турганын куучындагылаган кийинде јууннын председатели өрө туруп айтты:

— Куучын айдар сөс 1925 жылдан бери бистин партиянын членине нөкөр Апоятов Чилекей Апоятовичке берилип јат.

Залда отурган улустын ортозынан Чилекей өбөгөн өрө туруп, трибуна јаар басты. Ол трибунада табыланып туруп алала, отурган улусты эбиреде ајыктап көрөлө, куучындады:

— Улу Октябрьдын 50 жылдыгын байрамдаары керегинде суракты бүгүн бис мында шүүжип јадыс. Откөн бежен жылдын баштапкы жылында, 1917 жылда, мен 35 јашту болгом. Чынынча айтса, мен эки жүрүм жүрген кижин. Онын баштапкызы — ороонды байлар, јайзандар, каандар башкарып турган тужы. Ол тушта мен түрөнгиде, базынчыкта, карануйда болгом. Андый жүрүм јангыс ла менин жүрүмим эмес, јокту алтай улустын ончозынын жүрүми андый болгон. Бу јуунда отурган 30—40 јашту коммунисттердин ончолорынын ада-энелери соок айылдарда јуртагандар, ол тушта улус јангыс јерде чук јуртабай, кобылар сайын экиден јаныстан чачынгы јуртаган. Бистин Экинур јурт турган јерде 40 јыл мынан озо јангыс ла Саданов Арбак деп кижинин айылы туратан. Эмди — јаан ла культурный јурт. Озо бис бир пуд арба бедреп, Аба-Туразына јетире таң атту јоруктап туратаныс. Эмди јангыс ла бистин колхоз 5000 гектар јерге аш кыралап, јакшынак аш өскүрип јат. Јайзаннын, кааннын јангы тушта јокту алтай улуста керек дезе кийерге бөс эмезе кеден чамча да јок болгон. Кырлык ла Јабаган, Мөндүр-Соккон деп јерлерде, анайда ок Қайрылык-Јоло до ичинде јуртаган улуста бичикчи ле орус тил билер кижин јокко јуук болгон. Эмди областта бичик билбес кижин јок, ончозы бичикчи, көп специалисттер, үредүчилер, ученыйлар бар.

Улу Октябрыдан бериги жүрүмимди мен экинчи — јангы, јыргалдуу ла ырысту жүрүм деп айдарга турум. Ол бу бүгүнгини бистин жүрүмис. Бүгүнгини жүрүм биске бойы келген эмес. Мындый жүрүмге бис јууларда, тартыжуларда јенип чыкканыстан улам једип алганыс. Совет јанг учун мундар ла миллиондор тоолу эн артык улус жүрүмин берген. Онын учун бу јуунда коммунисттер Ада-Төрөл учун улу Јууда жүрүмин бергендер үйеден үйеге ундылбазын деп ологго учурлап кереес памятник тургузар деп јолду айткандар. Ол јакшы шүүлте, оны јарадар керек.

Мени бүгүн сүрекей сүүндирип турган неме не дезе, Советский государствонун төзөөчизине, Коммунистический партиянын башчызына, бистин ойтордон ойгор Владимир Ильич Ленинге учурлап бу бистин Экинурда памятник тургузар деген шүүлте болуп јат. Ол шүүлтени бис ончобыс бу јуунда бирлик күүн-санаалу јарадып турус. Мен ого сүүнип те, оморкоп то турум. Чынынча айтса, нөкөрлөр, биске ырыстын ла өзүмнин алтын таңдагын улу Ленин јарыткан...

Карган большевиктин бу куучынын залда отурган коммунисттер болчабыжула јылу уткыды.

Партийный жуун бүрүнкү эңирде божоды. Чилекей Апоятович улус-ла кожо клубтан чыгып келди. Көк айас тегериде Эңир Чолмон ло каа-жаа эречи жылдыстар мызылдажып көрүнөт. Конторанын кийин жанында жаңы тудуп жаткан эки этажду школдын туразы эңир түндеги көк-чаңкыр тандактын жаркынына жап-жарт көрүнүп турды.

Эки ле төрт кыптан тураларлу оромды төмөн Чилекей Апоятович айылы жаар базып браатты. Туралардын көзнөктөрүнөн ак-сары өңдү оттор көрүнөт. «Бу Экинурда Ильичтин лампочкаларынын отторын бистин Алтын-Туунун бажына чыгала, аыктап көрзө, тегеринин жылдыстары чылап жалтыражып турбайсын» — деп, Апоятов өбөгөн сананды.

Экинур журтта коммунизмнин отторы жылдан жылга там ла көптөйт. Ол дезе карган большевиктин — Апоятов Чилекей Апоятовичтин жүрегин сүүндирет. Бу карган кижини улус «Өткөн жолу жаркынду кижин» деп жолду айдадылар.

БААТЫРЛАРДЫҢ КОЖОҢЫ

Отторыс бистинг жүзистий,
 Жүзибис бистинг оттордый.
 Кыр бажында жылдыстар
 Куйак тагынган черүдий.

Одынды јара одырыгар,
 Күнчыгышка карагар!
 Анда тагдак алдында
 Јалбыштанат агаштар.

Оштүнинг черүзи мунг атту,
 Черүбис бистинг он атту,
 Ээн-Учук деп өзөктө
 Эдекче јайым јер артты.

Је баатырларга шүүлте јарт;
 Баатырлар јөптөнг чыкпай јат.
 Мөш өлөрдө, кайадан
 Антарылып түжүп јат!

Өлзө — өлөр: не көрөр,
 Кускун түжүп, көс ойор.
 Сайалган јаланнын үстүнде
 Укүнинг үни тондолор.

Өлбөй тирү артсабыс,
 Одисти канла чагарыс.
 Јеезелү оштүнинг јуртына
 Једе конгончо барарыс!..

... Одынды јара одырыгар,
Кўнчыгышка карагар!
Анда тандак алдында
Јалбыштанат агаштар.

ЭМДИ ЛЕ...

Тапту ла кеен кўстинг бойы.
 Булуттар жабыс тургулайт,
 Тумандар улай кыймырайт,
 Тапту ла кеен кўстинг бойы.
 Эмди ле, кеткин куш чылап,
 Өрө кейле учкан болзом;
 Өскөн јериме једеле,
 Эбирилип түшкен болзом;
 Сымылтылардың бажы јаар
 Сомдолып калган турар эдим,
 Эне јеримнинг табыжын
 Энчикпей, тыгдап турар эдим.
 Айланчыктарлу ат јолло
 Аттар сунганы көрүнер,
 Чөйө-чөйө кожонг салып,
 Кем де јортконы билдирер.
 Айса, каңылду туулардан
 Андар эткени угулар,
 Ара түшкен сойоктор
 Араайын ого жаңылар...
 Эмди ле мен анда болзом,
 Эбире базып көрөр эдим,
 Сымылтылардың кеенин деп,
 Сомдолып калган турар эдим.

БУ ТА КҮН ОЙНОГОНЫ

Көрзөң дө, најы, је көрзөң
 Күн койдонгон јеристи:
 Мөңкү туулары суркурап јат,

Сүргүлҗи буузы элестелип җат;
Коолды кечкен јодролор,
Қайнаган сүттий, көбүрип җат,
Јодыраазып җытанган
Јеристи эзин айланып җат.
Ару, ару санаалар келет,
Айланчыктарлу јол чөйилет.
Түжелбеген, саналбаган
Қандый да сүүмҗи эбелет.
Көрзөн дө, наҗы, је көрзөн
Күн җапсыган јеристи:
Бу та јаскы күн ойноғоны,
Бу та җангы жүрүм башталғаны...

ТУНДЕГИ ЈАЛАНДА

Қайда да ыраак эмес
Јер тегери биригип калган.
Эбире дезе јалан ла јалан
Ээлген ашла бүркелип калган.
Қалың уйкуда јаланла
Қаа-јаада эзин бијелейт.
Айлана соккон эзинге чочып,
Мажактар ойто ло үргүлейт.
Тымып калган карануйда
Тымык јалкын јалтылдайт.
Самтар булуттар ортодон
Сериптий куулы ай карайт.

КУСТИҢ СЫРЫМЫ

Қүс. Андар чылап,
Сындар өңдөлдү.
Соок салкындар
Қуйундалып келди.
Қүс. Айаска тизилген
Қуштар ырап барды.
Олорды сананган
Қөлдөрдін җымырты.
Амырзынган сыны.
Қүс. Јайрадылган јердин
Алыстан угулган
Қойчының кожоңы.

ТУУЛУ ЖЕРЛЕРДЕ АГАШТЫҢ САЛЫМЫ

«Жердин кыртыжын салкынга жалмай соктыртып ла сууга жыра жидиртип үрелеринен корыыры жанынан иштер өткүрер керегинде» КПСС-тин Төс Комитединин ле СССР-дин Министрлеринин Соединин чыгарган жөбинде туу-тайгалу жерлердин агажын корулаары жанынан иштер өткүрери темдектелген.

Өткөн жылда Горно-Алтайск городто буунты жазаарына жаан жуука казылган. Майманын суузын бетонный плотинала короголоп ийерде, суу ого толуп, буунты бүде берген. Учy-учында кижн эжингедий, кемелү жүскедий буунты жазалды дежип, городтын улугу сүүне бергендер. Же бу мынайып сүүнип турган улугу куучындарынан мен ол тушта мындый бир сөс уккам:

— Бисте жаантайын ла андый болуп жат. Кезик улугу суугу үрөп турар, кезиктери дезе сны ойто орныктырып турар. Майманын суугу буунтузы жогынан да жедип туратан ой болгон ине.

Ол тушта мен бу сөстөргө жаан ажару этпегем. Керек дезе онын аайын да билбегем.

Же бир канча ой өткөн кийининде бу болор-болбос керек деп көрүнүп турган суракка ажару эдерге келишкен. Мен Себи суугунын салымы керегинде куучын уккам.

Ол Сарлык деп тайгадан чыгып жат. Себи бажындагы тайганын шыдарында суу талай кеминен 2500 метрге бийик көдүрилет. Же мында мөңкү тоштор жок. Онын учун Себинин суугу Туулу Алтайдын түндүк-күнбадыш, түндүк ле түндүк-күнчыгыш жанындагы өскө суулар чылап, жагыс ла агаштын берип турган чыгынын ла жер алдындагы суулардын болужыла толтырылат. Же андыйлары мында тын көп эмес. Мында агаш, жаан ийде-күчтү конденсатор чылап, кардын ла жагмырдын суугу ажыра жууп алган чыкты бастыра сууларга бир түнгөй кемиле үлөп турат.

Кадыннан айрылып чыккан Чуйдын тракт-жолу, мыйрыйып-тый-

рыйып, Себинин боочызы јаар ууланат. Шак ла бу тракт јол суунын јаан ооружынын шылтагы боло берди деп айткажын, јастыра болбос. Ненин учун дезе, бу суунын эки јанынан кезип турган ағашты бу тракт јолло тартарга јенил болуп јат. Эки јанында өскөн јажыл ағашты түгезе кезип салган учун Себинин суузы тайызап, тартыла бергендий билдирет. Калганчы јылдарда Себи бажындагы сындардан ағашты кезип тартары көптөй бергени анчадала коомой салтарын јетирет.

Шак ла андый шылтактардан улам Турачак, Майма ла Шебалин аймактардын суулары, Майманын, Чамалдын, Эликманардын суулары, өскө дө көп суулар ла суучактар чылап, тартыла бергенин темдектеер керек. Ненин учун дезе бу аймактардын өзөктөринен ағашты кезип тартары, өскө јерлердегизине көрө, эптү де, јенил де болуп јат. Мында ағашты өйинен өткүрө кезип јоголторы эмдиге ле јетире өткөнчө. Мынызы ағаш хозяйствонун закондорына јарабас, каршулу кылык болуп јат.

Кадын ла Бий сууларды јакалай өскөн јажыл ағаш астап, суйый бергени көскө иле көрүнөт. Је бу суулар азыйдагы ла аайынча ийдекүчи тын болуп јадылар. Анчадала Кадын ичинде, Кадын сууны јаантайын көпчидип, јаанадып турган мөңкү тоштор көп. Је андый да болзо, Кадын суунын орто ло алтыгы агынында, ағашты бүрте кезип турганынан улам, онын ийдекүчгү айры-салааларынын суузы тайызап, тартыла берерден аяабас.

Туулу Алтай агажы ума јок көп јер деп бодолот. Ороон ичин текши алар болзо, кандый ла бүдүлү ағаштардын запасы (күлтези) кажы ла кижи бажына 272, Алтайский крайда — 142, Горно-Алтайский автономный областьта дезе — 2750 кубометрден келижип турганы печатта айдылат. Туулу Алтайда ағаштын јыл сайын кожулта өзүми 3,8 миллион кубический метр болуп јат. Ағаштын јүк ле төртинчи бөлүги кезилет.

Анайдарда, туулу јерлердин агажын үрей кезип јоголтып турган улуска актанарга шылтак јеткилинче бар. Олор ағаш жагыс ла бистин үйеге эмес, је бистин балдарыска ла балдарыстын балдарына једер деп айдыжат.

Туулу Алтайда көп ағаш бир де тузазы јогынан калас үрелип турганы чын. Ағашты кезер учур бар. Је жагыс ла оны кайдан, канайда кезетенин, кем кезер учурлузын билер керек. Ондой, Кан-Оозы, Улаган ла Көксуу-Оозы аймактардын јакшынак тыт ла мөш ағаштары эм тура кезилбей турган болзо, Шебалин, Майма ла Турачак аймактарда јер корулаарына ла климатический јанынан јаан учурлу баштапкы да бөлүк ағашты күүн-кайралы јогынан кезип турулар.

Онон улам колхозтор ло совхозтор ағашты канайда тузалангылап турганы керегинде айдар керек.

Азыйгы Куйбышевтин адыла адалган колхозтын председатели А. П. Сумачаковло Совет јаннын органдары кандый јаан тартыжу өткүргенин мен Турачак аймакта јүреле, уккам. Сумачаков районнын төс

жеринен ала Бийдин суузын жакалай Иогач жаар барган жолды сындай өскөн койу агашты кыйалтазы жогынан кезип жоголтып салар деп сананган. Кандый жараш агаш болгон эди! Агашты кезерине аймакисполком жөп бербеген, анайдарда, Сумачаков бу суракты райкомнын бюрозында тургузып, бисте кыра салар, мал кабырар жер жедишпей туру деп айткан. Бу тартыжу бир канча жылга улай чөйилген. Журттын күнчыгыш жанында турган колхозтын экинчи бөлүк агажына база чочыду эдиле берген.

Же Турачак журтты айландыра өскөн койу агашты учы-түбинде корып аларга келишкен. Олорго албатынын ла жагнын органдарынын шинжүзи тургузылган. Шинжү тургуспаган жерлердин агажын дезе ончозын кезип жоголтып салгандар.

Турачакта калганчы өйгө жетире жүзүн-базын ведомстволордын агаш белетеер 20-ден ажыра конторалары бар болгон. Олор агашты кандый да системазы жогынан келишкен ле жерден жыгып тургандар. Олордын амадузы согында суула агызарга жеңил болзын деп, агашты Бий ле Лебедь суулардын жаказында кезери болгон. Бийск город Турачактын мөш агажыла тудулган деп айдыжат. Эмди мындый айалга Шебалин аймакта Топучай журтта төзөлгөн. Мында жүзүн-базын ведомстволордын агаш белетеер 15-ке шыдар конторалары иштеп туру.

Турачак аймакта бу өйгө жетире тогус журтхозартель бар болгон. Олордын агашту жерлери көп болгон. Же колхозтордын да, агашхозтордын да жеринин границазын билер кижжи жок. Агаш белетеечилер шинжү жогын тузаланып, колхозтын тартарга ла суула агызарга эптү жерлеринин агажын кезе бергендер.

Качан, агашты тузаланарынын границалары жарталып тургузылган кийининде дезе, колхозтор тазылында турган агашты агашпромхозторго садып турар боло берген. Сырагай жеңил баага саткылап туратан. 1962 жылда Иогачтагы агашпромхозтын Чуринский пунктынын азийгы начальниги Яков Кривошеин Кебезендеги колхозтын Ново-Троицкий журтта иштеп турган бригадинен агаш белетеер участок-жерди жүк ле бир шил кабак аракыла садып алганы керегинде учуралды, анекдот чылап, эмдиге ле жетире айдып турадылар. Ол садып алган участокто агаш кезеечилер агашты бир айга чыгара белетеген.

Турачак аймактын колхозторынын агашту жери көп тө болзо, же агаштан кандый да кирелте албайтандар. Олор агашты бойлоры да кескилеп, өскө улуска да саткылап туратан болзо, колхозтын кассазына кандый да туза болбойтон.

Чопошто Калининнин адыла адалган колхоз керегинде бис өскө куучын угадыс. Бу хозяйство жагыс ла агаштын шылтузында ондолгон хозяйство болуп жат. Онын председатели Б. А. Моисеенконы терен шүүлтелү, кымаакай кижжи деп айдыжат.

Советский закон аайынча болзо, колхозтор олорго берилген агаштын ээлери болор учурлу. Журтхозяйственный артель производного,

колхозчылардын тураларын тударына, одын эдерине керектү агашты бойынын јеринен белетеер правозы бар. Агашты ла оноң эткен эдимдерди олор организацияларга садар праволу. Јербойындагы советский органдардын јөбиле колхоз тазылында турган агашты да өскө организацияларга садар учуры бар.

Је бастыра агаштардын эн јаан ээзи госудaрство болуп јат. Онын учун колхозтордын да јерлеринде башкару јөптөгөн, бастыра агаш белетеечилерге кыйалтазы јок текши ээжилер бар болор учурлу. Колхозтын јериндеги өскөн агаш керегинде ээжи бар.

Колхоз агаш хозяйствоны јарандыраын улай өткүрер, агашты кайда кезерге јараарын, кайда јарабазын ағылап тургузар, кажы ла јылга кайдан агаш кезетенин ажындыра темдектеп, оны өскүрерин база кыйалтазы јогынан өткүрер учурлу.

Је Калининнинг адыла адалган јуртхозяйственный артель керегинде ойто катап айдалы. Анда лесник-экономисттин должнозы бар да болзо, онын ижин Г. М. Хохлов көп јылдарга чыгара бдүрип те келген болзо, анда агашты чеберлеери јанынан иш бир де катап өткүрилбеген. Туура јерлерге ле организацияларга агашты колхоз өйи-кеми јогынан божодып турат. Агаш учун төлүни алган тужунда дезе мынайда айдыжат: «Кайдан кезерге турган эдигер, анан ла кезигер». Анайып, Эликманар аймакта Калининнинг адыла адалган ла оноң до өскө колхозтордын јеринде чык корулаарына јарамыкту агаштар чек јоголып калган.

Совхозтордын агаштары база мындый ок айалгада.

Элден ле озо агаш учун төлү керегинде айдалы. Чопоштын улузы агаш учун төлуни акчала да, натурала да, ашла да алып ураттар. Агаш сатканынан алган акча үлешпес фондко кирер учурлу. Олор дезе онызын ундып, агаш учун алган акчаны тургуза ла чыгымдап үрөп ийедилер.

Область ичинде агаш отургузып турган колхоз то, совхоз то јок.

Өрт чыгарбазын корулаары јанынан керек база да коомой. Ол керегинде кем де кичеенбейт. Кезик совхозтордо, темдектеп айтса, Шебалиннинг Чаргынын Барагаштын ла оноң до өскө совхозтордо штат аайынча лесник болуп турган улусты фуражир, комендант эдип ле оноң до өскө иштерде тузаланылаат.

Онын учун јаантайын ла мынайда сурап турадылар: «Колхозтын агажы керегинде закондор, ээжилер бар да болзо, Туулу Алтайдын агашту јерлеринде мындый неге де јарабас кылыктар ненин учун эдилет? Бу закондорды ла ээжилерди колхозтор ло совхозтор канайда тузалангылап турганын кем де шиндеп көөр учурлу эмес пе»? Бу јаан учурлу сурактар. Јаңыс ла Майма ла Шебалин аймактардын хозяйстволорынын агашту јерлери 127037 гектар. Областын бастыра колхозторынын ла совхозторынын тузаланып турган агашту јерлери дезе миллион гектардан ажыра.

Чамалдын агашхозында меге мынайда айткандар: «Агашты шиндеерин бис, агашхозтын ишчилери, өткүрер учурлу, је агаш корулаарынын ээжизин бускан бурулу улусты кезедери дезе, аймакисполкомнын кереги».

Өткөн жылда Чамалдагы агашхозтын ишчилери Шебалин аймактын колхозгорында ла совхозторында агаш хозяйствоны шиндеери јанынан сегис катап иш өткүргени. Мында агашты азыйгы ла аайынча система јогынан, талдап кезер ээжи аайынча аайы-бажы јок үреп турганы ла агаш отургузар иш көп жылдарга чыгара чек өткүрилбей турганы бу шинжүлөр ойинде јарталган.

Агаш кезеринин ээжилерин бускан учун райфинотдел 16385 салковой неустойка акча некеп алган, ол акчанын 13500 салковойын Шебалиндеги ан өскүрер совхоз төлөгөн.

Колхозтордо ло совхозтордо агашты тузаланары керегинде сурак райсоветтин исполкомында көрүлген.

— Је мынызы менин ижимде баштапкы ла катап болгон керек болуп јат — деп, Чамалдагы агашхозтын главный лесничийи Н. С. Фролкин айдат.

Майма сууны јакалай өскөн јажыл бүрлү агашты кескилеп турганын Горно-Алтайский лесничествонын техниги В. Г. Угачев билип ийген. Ол онын керегинде акт тургузала, совхозтын директорына табыштырган. Директор дезе Фролкинле куучындашпаган да, агаш бистин, оны кезерин, кеспезин бойыс билерис, слердин керегееер јок деген.

Бу јуукта Чамалдагы агашхозтын ишчилери Эликманарда колхозтордын агажын шиндеп көргөн. Агажын тузаланатан јерлерде јылына кезер агаштын кемин чотоп тургускандар. Ол 20 мун кубометр болгон. А мындагы колхозтор дезе јылдын сайын 30 мун кубометрден агаш кезип туратандар.

Бу мынын ончозы агашты тузаланарына јаан ајару саларын некейт. Туулу Алтайда агаш бастыра ла јерлерде бар, оны дезе кургулай ла кырлардын арка јанында, сырагај јабыс јерлерден кескилейт. Онын учун область ичинде агаш белетееринин кемин тургузып турган тужунда бу керекти јакшы ајыктап көрөр керек. Эмди тура агажын тузаланар аргазы јок јерлерге ајару этпезе де кем јок. Элден ле озо, агаш белетеер јерлерде колхозтордын ла совхозтордын агаш ресурстарын шиндеп көргөдий. Эн ле учурлузы анда агашты чике тузаланарынын ээжизин тургузары, агаш кезеечилердин: бир агашты кескен болзон — эки агашты өскүр деген јакшынак ээжизин орныктырары болуп јат.

Туулу јерлердин агажы — сүрекей чүмдү, бүткүл биологический комплекс аайлу неме. Онын учун оны кезип јоголторы јенгил, а ойто орныктырары дезе сүреен күч. Туу-тайгалу јердин агаштарына улустын өмө-јөмөлү ижи, ајарузы керек болуп јат. Оны анаар-мынаар күүн-кайрал јок бүрте кезип јоголтпой, келер ойди ајаруга алып, агашты чебер,

кымаакай кезип турар керек. А колхозтордын ла совхозтордын агаштарынын эм тура чындык, кымаакай ээзи билдирбейт.

Статьянын баштапкы бөлүгінде куучын суулар керегинде айдылган. Онын айдылары да жолду. Ненин учун дезе бастыра албатылардын ла ороондордын улу суулары туулардан чыгып аккылайт. Обь деп суу бойынын ийде-күчиле Туулу Алтайга, онын алтай албатынын национальный байлыгы болуп турган жакшынак агаштарына молжулу. Оны качан да ундыбас керек.

АЛТАЙЫМ

Жап-жажыл жараш жазыга,
 Көп-көпөгөш тегеринг алдына
 Көөрөп жүргөм, Алтайым,
 Көкүп жүргөм, Алтайым.
 Седен-теден сындарыга,
 Сыгындар ажар ажууга
 Чыгатам мен — бут жеңил,
 Базатам мен — сын жеңил.
 Кайдан ла бери көрүнгөн
 Кандый өзөк жок болгон,
 Карарып сында тургамда
 Кандый санаа жок болгон.
 Туулардан алган кылыктуу
 Туратам мен жагыскан.
 Чанкыр ыштуу жеримди
 Көрөтөм мен жагыскан.

ТӨРӨЛ ЖУРТЫМ

Жаш курааннын үніне
 Жагыланатан аркалар...
 Жаскы эрте кожоңло
 Момондойтон кобылар...
 Штаныс түрүп бригададан
 Бис жанатан кечүүлөр...
 Жааштуу күнде ыраактан
 Көрөтөн эски туралар...

... Өлөн тарткан кыстардын
Орой түнде кожоңын,
Тайгада аскан турнанын
Ачу-ачу кышкызын,
Узак-узак жылдарга
Ундыбай санан жүрерим.

КОЛХОЗ ЈУРТТЫН МЕХАНИЗАТОРЫ

(ОЧЕРК)

Кан-Оозы аймакта КПСС-тин XXII съездинин адыла адалган колхоз бистинг областьтын эн јаан хозяйстволорынын бирүзи. Анчадала калганчы жылдарда онын экономиказы кезем көдүрилген, культурно-бытовой строительство элбеген. Колхозто ондор мунг тоолу койлор, жүстер тоолу уйлар, жылкылар бар. А техниканын өзүми! Экинурдын элбек жалаңдарында төртөнгө шыдар трактор, одус кирези автомашина, оннон артык комбайн ла өскө дө техника иштейт.

Артель алты мунг гектардан көп јер кыралап, мажакту аш ла азырал культуралар өскүрип туру. Је бу јуртта эн ле ајарулу, эн ле көрүм-јилү ле сүүнчилү керек — эл-јоннын материальный ла культурный јадын-јүрүмининг кеми бийиктегени, специалист-кадрлардын өзүми. Мында јангыс ла механизаторлордын: трактористтердин, комбайнерлердин, шоферлордын тоозы јүске шыдар. Олор нургулай алтай, бу ла јуртта өзүп-чыдаган уулдар.

Мен бир катап колхозтын председатели Чуур Куклеевич Агинненн артык механизаторлордын ады-јолын адап берзин деп сурагам. Је јаан ченемелдү, ижине кичеенкей механизаторлор мында көп. Каларушев Коонон, Ефимов Капшаай, Билтешев Кураан, Ангчин Горбок... Председатель јангыс ла Кудачин деп фамилиялу 5—6 кирези механизатордын адын адаган. Је бу очеркте куучын олордын бирүзи — Кудачин Шапыйт керегинде болор. Ол керегинде колхозчылар көп јылу, оморкодулу сөстөр айдыжат:

— Шапыйт — рационализатор, ус.

— Онын билбес машиназы, онын этпес немези јок...

— Ол техниканы акту јүректен сүүген кижии...

Чындап та, Шапыйттын специальнозы көп. Ол — комбайнер, автомеханик, электрик, тракторист, рационализатор... Је кандый ла иште ол кичеенкей, чебер, турумкай.

Механизатор. Онын ижи јенгил эмес, кезик учуралдарда јеткерлү де. Јайдын изүзинде, јут-јулакайда да, кыштын корон соокторында да

темирле уружатаны кирелү эмес. Шапыйт дезе механизатордын күч ижин жаштаң ала, акту жүректен сүүген киж. Темирдин тады, керосинин, сүркүштин кычкылтым — куйуксу жыды, машинанын өткүн күүзи... Ол ончозы ого таныш...

1948 жылдын күски күндеринин бирүзи. Таң текши жарып, тегериндеги жылдыстар ээчий-деечий өчүп турды. Жаңыс ла Таң чолмон өчөмүк имдейт. Кийген комбинезоны, бөрки калың сүркүшке, боро тоозыңга туттыртып койгон тракторист, папирозынын оды бүрүңкий өткүре кызаңдап, жаан алтамдарыла кыраны кемјип турган чылап, мендебестен базып отурды... Онын кийининен, бир де алтам сондобой, жаан кара көстөрлү, жабызак сынду уулчак мендеп базат.

— Шагай-шагай, малый, — деп, тракторист Кудачинге жылу күлүмзиренип айткан. Онын күлүмзиренижинен уулчактын жүреги сүүнип, эди жылый бергендий болды.

Бүгүн Шапыйттын жүрүминде, байла, эн ле каруулу күн. Онын жажы жетпес те болзо, шыранкай уулды колхозтын правлениези комбайнда штурвальный болуп иштеерине тургускан. Онын да учун ол өкпөөринигип, аштын жаказында турган, кып-кызыл будукту, «С-6» комбайнга жууктаган сайын, јиит уулдын жүреги тыңыда согуп турды. «Иштеп болгойнем? Албаданар, күүренер керек» — деп Шапыйт ичинде сананган.

... Бүрүңкий энгирде ле комбайннын күркүреген табыжы токтогон. Шапыйт дезе арып-чучырап калган, бастыра бойы арбанын сары саа-нагына, боро тоозыңга туттыртып койгон, је бүдүрген ижи учун сүүнчилү ле омок јанган. Ол тушта тракторный бригаданын бригадири Иван Кочеев Шапыйтка сок жаңыс «молодец» деп сөс айткан.

Айса болзо, Шапыйт техниканы, онын күркүреген табыжын, онын кезердий жаан ийде-күчин шак ла ол күнде баштап сүүген болор бо? Эмезе оноң озо башталган. Чынын айтса, темир согуп узанарын Шапыйт огош тужунда, 12—13 ле јаштуда, баштаган. Эрик јокто узанарга келишкен.

Кудачиндердин билези жаан болгон. Алты бала. Јуунын алдында бу балдар адазы јок өскүс калгандар. Олордын эн жаан эјези—Јинјиде огош. Оны ээчиде — Шапыйт. Колхозтын оок-теек ижине жүрген энезине бу жаан билени азыраарга сүрекей күч болгон. Онын кийининде, бистин Төрөлиске фашистский Германия табару эткен. Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарында јадын-јүрүм там уурлаган. Улус кийим-тудумга јетпей аш-курсактаң ујан јаткан. Айылда арткан каргандар, үй улус ла бала-барка «ончозын — фронтко!» деген кычырула иштеп, малдан алган продукталарды, ашты ла сырьены государствого табышырып, фронтко күч јеткенче болужып тургулайтан. Шапыйттын энези, Билеечи, ишке таң эртен барып, орой энгирде јанатан. Бир катап энгирде, иштең јанып келеле, куулы чөйгөнин айландыра тудуп, Шапыйтка комудалду айткан:

— Койу чай азып ичетен жаңыс чөйгөнимнин түби ойылып калды. Эмди не болор?

Энелү-уулду куулы чөйгөндү шинжүлөп, оны ойто «тынданды-
рар» эбин узак шүүшкөндөр. Учунда корголжынла кандаары керегинде
жөп чыккан. Же эки-үч ле катап чай кайнаткан кийининде чөйгөн ойто
ло керегинен чыгып калды. Корголжын кайылып калган, ого үзеери өс-
кө жерден база жыртык чыккан.

— Сен оны тала салып түптөп көрзөн кайдар, Шапыйт? — деп,
энези уулына айдала, орыннын алдынан ага ш кайырчак чыгарды. —

— Мында аданнын темирлери, маска-төжизи бар. Ол ус кижн.

Энезинин куулы чөйгөннле уулчак эки күнге улай уружып, учын-
да суу акпас эдип түптөп салды. Онын кийининде, жаан удабай, Ша-
пыйттын көнөк-айакты түптөп ийетени айылдаш жаткан эмеендерге
угулган. Суракту үй улус үзүк жоктон келер болгон.

— Ол тушта, жуунын ойинде, садуга аяк-казан чыгатын эмес, улус
ол жанынан база түрөнг болгон ине — деп, эмди Шапыйт куучындайт.

— Мени Экинурдын эмеендери жаан ус деп бодогылайтан эмей —
деп, ол каткырат.

— Шапыйтым, чөйгөнимди түптөп берзег — деп, бирүзи келер.

— Сүт кайнадатан болчок казаным ойылды, оны кадап бер — деп,
экинчизи келер.

Ол ойлөрдө Шапыйттын айылынын ичинде эски казан-аяк, те-
мир-терстин оони жык ла толтыра жадатан. Онын масказынын табыжы
орой түнге жетире шынкылдап жадатан. Келер ойдө жарлу механизатор,
жагыртаачы-ус болоры керегинде ол, айтпаза да, сананбаган болор. Же
оогош тужунда узанып, көп улуска жакшы эткени онын жүрүмине, ижи-
не жакшынак таскаду болгонында аланзу жок.

Шапыйт 1951 жылда механизаторлордын Буланихадагы школын
божодоло, колхозында комбайнер болуп иштеген. Онон Советский Че-
рүде служить эткен. Же черүде ой база да калас өтпөди. Анда ол авто-
механиктердин школын божодып, автоэлектростанцияда иштеген. Мын-
да авторемонтный керекти, электросварканы сүрекей жакшы билип ал-
ган. Онызы Шапыйттын жүрүмине, ижине база тузалу болды.

Эмди Экинур журтка келип, учураган ла кижиден:

— Мында электролиния тарткан баштапкы столмолорды кем тургус-
кан? — деп сурагар;

— Шапыйт! — деп каруу угарыгар.

— Тураларда Ильичтин баштапкы лампочкаларын кем күйдүрген?

— Шапыйт! — дежер.

Онызы чын. 1956 жылда колхозко жаан эмес, жүк ле 15 киловатт ийделү
электростанция келген. Же журтка электричество өткүретен жөптөлгөн про-
ектте, электропроводка да, өскө дө жазалдар жок болгон. Ол тушта кол-
хозтын председатели, Сүнүш Иванович, бу керекти ончозын табарын,
электрожарыткышты журтка өткүрерин Кудачин Шапыйтка жондогон.

— Электрооборудование бедреп, проект жөптөдип Барнаулга, Бийскке, Горно-Алтайскка көп катап жоруктаарга, көп туралар эжиктеерге, көп улустан суранарга келишкен эди — деп, эмди механизатор эске алынат. — Ол ок жылда, Кан-Оозындагы МТС-тин электриги Григорий Акентьевле экү айылдарга электрожарыткыш өткүрерин баштаганыс.

— Ол тушта Экинурдын көп улузы, ол тоодо бичикчи-билгир де кезик улус, тураларда Ильичтин лампочкалары күйерине бүтпөй турган — деп Шапыйт куучындайт. — Кезиктери мени өчөп тō туратан. Бир катап, бис столмо кондырып жадарыста, Тысов Куйруш жортуу келеле, сураган:

— Бу столмоны не кондырып жаткан?

— Электричество өткүрерге.

— Ха-ха! Көзим кылбыга берди. Уядым келет. Же сенин ле от күйдүргенин токтозын...

Куйруштын анайда өчөгөнүн Шапыйт эмдиге ундыбаган. Та ол чын бүдүнбөй өчөгөн, та Шапыйт там албаданып иштезин деп күйүндирип айтканын ол тушта Шапыйт оңдобогон.

Кезик улус туразына электржарыткыш өткүртеринен мойноп то тургулайтан.

— Бир катап мени Эгмекчинова Ачап туразынан чыгара сүрген эди — деп, Шапыйт каткырат.

Шапыйт жоон өрүмин тудунып алып Ачаптын туразына кирип келеле, онон сураган:

— Турагардын кажы тужунан үйтеин? Электричество өткүрер керек.

Же айылдын ээзи адылып чыккан:

— Ары ла кедери жүр! Турама мен андый неме өткүртпезим.

— Бу слер канайып туругар? Ончо улус өткүртип жат. Жарык болор, уютуг да изидип алып турараар, плита садып алзагар — чай да азын ичереер...

— Жок ло жок! Кижинин туразына жалкын түжер. Токтозын. Бу тышкары остолмонды ары ла кодор! Онон өскө мен онынды киреелеп саларым...

Же ол тушта Ачапты канайып та айдып болбогон. Андый да болзо, бир жылдын бажында, ол Шапыйтка бойы келген:

— Же Шапыйтым, быйан болзын, турама электричество өткүрүп берзен.

— А слер мени былтыр чыгара сүрдигер ине.

— Ол тушта жетире оңдобогом. Ончо улус жарыткышту. Жаңыс менин турам карануй...

Бу үй кижинин сурагын бүдүрерге келишкен.

Онон бери он жылга шыдар ой өткөн, журтта жаан кубулталар болгон. Эмди колхозто 200 киловатт ийде-күчтү электростанция иштеп туру. Колхоз журттын ончо тураларын Ильичтин лампочкалары жаркынду жа-

рыдат. Электричество мында эмди жаңыс та жарыткыш эмес, же айыл-журтта, жадын-жүрүмдө элбеде тузаланылып жат. Колхозтын көп тоолу иштеринде — механизированный идиргенде, ремонтный мастерскойдо ло өскө дө көп иштерде электричествонын ийде-күчин элбеде тузаланып турулар.

Колхозто Кудачин Шапыйтты рационализатор, жагыртаачы, кандый да керекте ус кижидежет. Онызы база чын.

... Жылдын ла жаскыда, койлордын түгин кайчылап божогон кийининде, койлор жайгы одорго чыгар алдында, оларды јунуп јат. Бастыразы 25—30 мунг кой јунар керек. Алдында ол сүрекей күч иш болгон. Кой јунатан тоскуурдын јанында эки-үч кирези күлер казан туратан. Алты кирези кижиде оларго конокло суу таажып уруп, казандардын алдына от одуруп, креолин кожуп, кой јунатан сууны кайнадып тургулайтан. Изиген сууны көнөктөрлө таажып, кой јунатан тоскуурга уратан. Койлорды купкага бирденг тудуп сугарга келижетен. Бу ишти јенгилтери јанынан Шапыйт бойынын шүүлтезин эткен.

Ол суу изидетен казандарды кодорып чачала, олардын ордына эски электростанциянын котелын тургускан. Ого 800 литр суу кирип јат. Сууны ары-бери уруштыарын электромотордон иштеп турган насостын болужыла өткүрип јат. Суулу тоскуурга кой түжүретен чеденнинг эжигине јалбак чач кадаган. Бого келип баскан кой бойы ла јыгылап барала, тоскуурга кире берер. Тоскуурдын учындагы турган кижиде, келип түшкен кой суу јудунбазын деп, онын бажын өрө көдүрип, онон ары көндүктирип ийер. Шак анайда, јарымдай механизация өткүргенининг шылтузында койлор јунарында туружып турган улустын тоозы да астаган, иш те јенгилген.

Шапыйттын эрчимдү турушканыла үч стогомет-обоосалгыш эдилген. Олардын болужыла колхоз јылдын сайын мундар центнер өлөнг обоолоп алып туру. Төртинчи обоосалгышты эмди Шапыйттын карындажы, база јакшынак механизатор, Кудачин Бабыш ла Казакпаев Күртүк эткендер.

Шапыйт уйдын фермаларында кормокухнялар эткен.

— Фермаларда уур иштерди механизировать эдерине бистинг колхозто ајару ас эдилип јат. — Кормозапарник, дробилка бар да болзо, уйларга азырал бергени, двордон өтөк чыгаратаны эки колдын күчиле өткүрилип јат. Автопоилка јок. А бу иштерди механизировать эдип алатаны күч эмес ине — деп, механизатор ајдат. Уй саачылар уйларды жайгыда да, кышкыда да колло саап турулар. Ол база күч иш. Электро-доильный агрегат колхозто болгон...

— Электродоилкага уйларды темиктирип болбогон бо?

— Јо-ок! Уйлар темигер, улус темикпей турган ине — деп, Шапыйт каткырып ајдат. — Бисте эмдиге јетире механизациянын учурын јетире ондобой турган улус бар.

... 1967 јылдын кыжында Экинурда Ийиндеги училищенин филиалы

ачылган. Мында механизатор болорына күүнзеген ондор тоолу жииттер үренди. Үредүчилердин тоозында Кудачин Шапыйт болгон.

1966 жылдын күзи. Экинурдын элбөк жалаңдарындагы мундар гектар жердин ажы быжып, араайын соккон салкынга, талайдын толкузынды, толголып жатат. Күстин тоолу аяас күндерин тузаланып, колхоз-тын комбайнерлери байлык түжүмди тоолу күндөргө жуунадып аларына күүжүренгилейт.

Бу күндөрдө Кудачин Шапыйт бойынын «СК-4» комбайныла аш жуунадып турган. Иш алты часта башталатан, 12 час түндө комбайннын үни серийтен. Ол бу комбайнла беш жылга улай бир де капитальный ремонт жогынан иштеп келген. Бу жаан ийде-күчтү машина механизаторды бир де катап уятка түжүрбеди. 1966 жылдын күзүндө 230 гектар аш жуунадар планнын ордына, Кудачин 400 гектар аш жуунаткан. Же бир катап, сакыбас жанынан, жеткер болды. Комбайннын барабаны иштебей барган. Неден жек болгонын ченемелдү механизатор жылгыр таап алган. Оны нөкөрлөри «комбайннын докторы» деп дегин адаган эмес ине.

Комбайннын подшипниги оодылган эмтир. Шапыйт барабаннын сыныгын чыгарып аларга амадап, болот кескилү ле маскалу иштенип турган болгон. Маскала кескиге согуп ийерде, темирдин оодыгы онын көзине келип тийген. Механизатордын көзи талыкшырай берген, бойы отура түшкөн. Онын көзине кан агып, жажы токтобой турды. Медик көсти жунуп, эм урала, тагып берген. Эртенгизинде Шапыйт ойто ло иште. Көстин ооружы жылыып калган, тагышкынды чечип таштаган. Же келтей көслө нени де көрүп болбос — ай-карагуй. «Байла, көстин чели бөктөп турган болор, жүре жарый берер» деп, ол ичинде сананган. Алдындагыдай ок эрчимдү, турумжай иш. Аш жуунадыш, ремонтный мастерскойдо иш, механизаторлор үредери...

Качан онын көзи керегинде уулдар ортодо куучын болуп турарда, Шапыйт жаңы ла ичинде чочыдылу сананды: «Жарым жылга айрылбас кандый чел? Жылгыр больницага барар керек».

Көсти рентген ажыра көрүп ийерде, анда темирдин сыныгы жүрди. Тургуза ла операция эдип, оны хирург магнитле чыгарып алган. Врач ийненин сыныгынча темирди Шапыйтка көргүзүп, кокурлап айткан: трактордын бүткүл көлөсөзүн көзине жарым жылга канайып алып жүргөн?

Онызы кокур болгон. Же коммунист-механизатор Кудачин Шапыйт эмди де сүүген ижинде арткан.

Роберт БЕРНС

КОЖОН

Сыгырып ийзен, сакытпазым сени,
Сыгырып ла ий — сакытпазым сени.
Сыктагай энем, арбангай адам,
Сыгырып ийзен, сакытпазым сени.
Сайрап клееделе, жазап ла көр:
Садтагы чеденде тежиктен кир.
Сага ар ан тепкиштү эжикке сен көр.
Je жагыс ла меге
Келбеечи бол кел.
Jaгыс ла меге
Келбеечи бол кел.
Церкведе јолуксас, калак, сен санан:
Меге көрбөй, үүремле куучындаш,
Je туйкайын меге кару ајыкта,
Онон, калак! Меге сен көрбө,
Онон, калак! Меге сен көрбө!
Кемнен де болзо, јажыдыс јажыр јүр,
«Керегим јок» — деп, улуска айдып јүр,
Кокүрлап айтсан, коркып ла јүр.
Өскөзи сени блаажып албазын,
Чындап та, өскөзи блаажып албазын!
Сыгырып ийзен, сакытпазым сени,
Сыгырып ла ий — сакытпазым сени.
Сыктагай энем, адам арбангай,
Сыгырып ийзен, сакытпазым сени!

ФИНДЛЕЙ

— Орой түнде анда кем?
«Мен эмей!» — деди Финдлей.

— Уйуктап жадыс, ары жан!
«Ол төгүн!» — деди Финдлей.
— Келерге канайып тидинген?
«Тидинбей!» — деди Финдлей.
— Кылынарын сен көрмөс.
«Кылынбай!» — деди Финдлей.
— Эжикти сеге ачсан ла...
«Ачсан!» — деди Финдлей.
— Кижиге уйку бербезин!
«Бербезим!» — деди Финдлей.
— Уйге сени божотсом...
«Божот!» — деди Финдлей.
— Түниле түймеең эдерин.
«Түниле!» — деди Финдлей.
— Сенле бир катап болзон...
«Болзон!» — деди Финдлей.
— Такып ла жолды табарын.
«Табарым!» — деди Финдлей.
— Сенле кожо мен конзом...
«Конзон» — деди Финдлей.
— Өлгөнчө кем де билбезин!
«Жарайт!» — деди Финдлей.

Карлу жаашту жалаңда,
Кайран экем,
Жокту экем,
Плащымла сени бүркеерим
Кышкы эзиннен,
Кышкы эзиннен.
Сакыбаган шыраны сеге
Салым берзе,
Салым берзе,
Сананбай да шыранды
Улежерим мен,
Улежерим мен.
Жаркыны жок жүрүмде
Карачкы да болзо,
Караңгуй да болзо,
Жаркынду күнди сениле
Мен табар эдим,
Мен табар эдим.

Жайылган жердин ончозын
Ал да дешсе,
Ал да дешсе,
Жаныс ла сени ол тушта
Мен алар эдим,
Мен алар эдим.
Таштап ийген, Жемми,
Мени таштап ийген.
Жагына барган, Жемми,
Жагына таштап ийген.
Сен менле кокурлап,
Ойнойтон эдинг, үүрем.
Ундыбазым деп чертенип,
Оноң жүре берген.
Жүре берген, Жемми,
Оноң жүре берген.
Бис кожо болбозыс,
Кожо болбозыс, Жемми.
Жагына качан да, Жемми,
Жаба бис болбозыс.
Карыкпайтан амыр ой
Капшай келетен болзо.
Жаштар аккан көстөрүм
Жабылып калган болзо.

Таштап ийген, Жемми,
Мени таштап ийген.
Жагына бардын, Жемми,
Жагына таштап ийген.
Сен менле кокурлап,
Ойнойтон эдинг, үүрем.
Ундыбазым деп чертенип,
Оноң жүре берген.
Жүре берген, Жемми,
Оноң жүре берген!
Бис кожо болбозыс,
Бирикпезис, Жемми.
Жагына качан да, Жемми,
Жаба бис болбозыс.
Карыкпайтан амыр ой
Капшай келетен болзо.
Жаштар аккан көстөрүм

Јабылып калатан болзо,
Јажына уйуктап каларым,
Уйуктап каларым, Джемми!

КЫСТЫҢ КОЖОҢЫ

Туруп, мени окшойло,
Тууларды төмөн ол барган.
Боро таштарды аҗыктап,
Бош көстөрүм чылаган.
Тыбыраган җанмыр, козыр тош,
Јолой ого килегер.
Туйук карлу боочылар,
Тутатпай јолды беригер!
Кубакай кышкы энгирлер,
Куйунды ого ийбегер.
Јерде конгон үүреме
Јенгил уйку беригер.
Адымды менин адайла,
Тууларга көрүп, бурылзын.
Јолы ичкери кычырза,
Сүүжи кайра кычырзын.

Алтай тилге Л. Кокышев көчүргөн.

АЙДАЙЫН ДЕГЕН СӨЗИМ БАР

Бу ла жуукта мен «Баштапкы алтамдар» деп бичик кычыргам. Ол бичикте үлгерлер керегинде көп сананып жүрер болдым. Онын учун ол үлгерлер керегинде бир эмеш айдайын деген сөзим бар эди.

Je мен бу үч јит поэттерди критикалап адылайын деп отурганым јок, карын оморло кожо көрүм-санааны, шүүлтени тен үлежип көрзө кайдар деп отурбай.

Озо ло баштап Караң Кошевтин үлгерлерин кычырып көрөли. Караңда сүрекей јакшы көрүм-шүүлтөлү үлгерлер бар эмтир.

Ортонуловко учурлап бичиген үлгеринде, јит журукчы айланыжып өткөн будуктардын эн өндүзин жүрегинин јаркыныла јарыдып ылгаганын, бөскө телекей канайда јадып турганын бойы да билбей калганын јилбүлү көргүзет. Керек дезе журуктагы чечекке адару да келип уймалат, јуралган сууны салкын чырыштап ијеле, кайра болот. Журукчы энир киргенче жураган. Ол керегинде сүреен јакшы бичилген строкалар бар:

Ар-бүткен бөскө көчүп,
Эбире јаныс ла караңуй артты.
Эмезе:
Журукчы телекейин колтуктанып јанды.

Караң жүрекле тындап, угуп билер де эмтир:

«Јинји-јинји» —
Јинјидий,
Тош алдыла суу агат.
«Күзүн-күзүн» —
Кожондый,
Кулагымда шыгырайт.

Бу үлгерде кыштын ап-арузын, јаш баланын кандый да музыкаль-
ный көрүмин, санаазын поэтический көргүзип салган.

Караң Кошев улустардын ижи, жүрүми керегинде көп сананып тур-
ганын «Койлор күткен кижиге», «Койлоп жүреле», «Каргандар» деп үл-
герлери керелейт. «Ырыс иштезе, ырыс иште!» — деп, койчынын уур,
шыралу ижин көргүзип, бот бу ырыс деп айдат. Шыралап, суу-јутка
өдүп, жылдыстан көп койлор өскүрип салза, ырыс ол бо? Ненин учун?
Јартаар керек. Иш, иш ле, је сен качан јажына ла шыралазан, ол ырыс
эмес ине. Мен бодозом, бис «ырыс» деген сөсти тонг өткүрө калай шүүп
јадыбыс. «Куйбурып иште, јенү ол, шыралазан — ол ончозы иштин
ырызы» — деп, бис айда салып ийдибис. Улустын жүрегинде ырысту
күүн-санаа сүрекей көп. Је оны бис поэтический терен шингебей турга-
ныс коомой. Јаңжыккан кылык-јаң, кижинин ишке таскап, үренип кал-
ганы ырыс деген сөскө түңгей эмес.

Караңнын үлгеринде меге јарабай турган неме мындый: эп-јок
түңдештирүлөр көп учурайт:

Кандый ырыс! Телекейдин баштамы
Бүдүмин, алтын сайдый, бедреерге.
Улустын көзине эмдий тамызып,
Кайрал сананбай, берип жүрерге.

«Алтын сай», «эмдий» дегени келишпейт. Көскө урза, ачу, көс јаш-
кайактып, тумантып јат, ар-бүткеннин јаражын көрзө, көстөрдин тү-
бинде учы-куйузы јок сүүнчи ойгонор. Алтын — ол јес ошкош өңдү
неме. Эң јараш тандакты бис алтынга түңдеерге јаңжыгып калганыс.
Ол озогы күүн-санаанын арткан-калганы. Алтын, мөңгүн, күмүш, алмаз
поэзиянын эң артык будугы болотон ой өдүп калган эмес пе?

Караңнын тили кезик јерде сүреен эптү ле јараш:

Телекейге сүүш жүрер.
Сакыбаган кар чылап.
Сакыбаган јаш чылап,
Телекейге сүүш жүрер.

Караңнын једимдерин үзе тоолоп болбозыс. Онын үлгерлеринде
сүреен јакшы, чокум поэтический көрүмдер бар:

Эң чайбулу суучактар —
Сенин чачтарын.
Эң јажытту телекей —
Сенин жүрегин...

Эмди сан башка, солун экинчи јинт поэттин, Байрам Суркашевтин, үлгерлерин көрзөбис кайдар. Байрам Суркашевтин үлгерлери сүреен музыкальный да, терең көрүм-шүүлтелү де. Онын тили чокум алтай, угарга јилбүлү. Бир де јерде кажык јер јок. Онын үлгерлеринен бир канча үзүктөр алып көрөли:

Апагаш үлүш чачынан
Айдын чогы јаркындайт.
Араай жүзүп баргажын,
Айдын көли јаркындайт.

Эмезе:

Күнге јылынган
Күнөрүк кыраларда
Суузаган күн
Чалындарды ичкен.

Ыраакта, ыраакта
Чанкыр талада
Чечектердин өгин
Энир ичкен.

Јылдастар ыйлажып,
Чечектерге килеген.
Көстөринин јаштарын
Јалбырактарга түжүргөн.

Бу сескир-сезимдү сөстөр. Мында тил ле музыка кожулып калган. Байрамнын үлгерлери кижинин көрүм-санаазын курчыдарына болужат. Андый да болзо, Байрам философский шүүлтелү көп үлгер бичиген болзо, сүреен болор эди. Байрам, жүректин түбинде угулар-угулбас, көрүнер-көрүнбес јилбүлү тымык јараштарды сезер кылдардан башка жүрүмнин түгкүлдеген базыдын сезер кылдар база барын ундыба! Ол кылдарга сабарларынгла тийип көр.

Бронтой Бедюров көп шүүнип, сананып жүргөн поэт. Албатызынын өткөн јолын, келер жүрүмин билип аларга албаданат. «Ак сындар» деп үлгеринде ол айдат.

Чачылып барган албаты,
Чакты көргөн ак сындар,

Чанкыр ынаарга бастырып,
Чарчалып калган кан сындар.

Эмезе:

Унчукпас телкем, унчуксан!

Учын сениг кайда не?

Оскө усты көрөтөн

Ой качан бир болгой не?

Оскө дө көп үлгерлеринде учына чыкпай шүүнүп арткан санаалар керегинде бичийт.

Ол коомой эмес. Эмдиги ойдө сананар керек, шүүнер керек, же шүүлтениг учына једип, јүрүмге тузалу алтамдарга кычырза, мактулу керек ине! Алтай үлгердин тамырланып айдылар эп-аргазын Ёронтой-дын ундыбай турганы јакшы.

Элем-селем, тууларым!

Эбирип сеге келерим.

Эне-јерим санаамда,

Эбирер јолдор алдымда.

Эмди мен статьямды божодып јада, поэзия керегинде слерле кожо бир текши шүүлте шүүжер күүним бар. Бу үлгерлерди кычырып көрзө, кандый да текши түнгейлери бар ошкош. Ол ло јажыл туулар, санааркаш, сындар, ай, јылдыстар, телекейдин түбин сананган учы јок санаалар, ол ло кара көстөр. Мен бодозом, кажы ла поэттин јаантайын ла салбас аңылу тайанган шүүлтези, бичийтен эп-аргазы бар болор керек. Јүрүмде су-кадык, сызы јок, кижн сүүнүп көргөдий јараштар бар. Јаңыс ла оны көрүп, шиндеп билер керек. Ол бу ла чүми јок јүрүмде. Оны тап, улусты сүүндир!

А. ЕРЕДЕЕВ.

БАЗА КАТАП АЛТАЙ КРИТИКА КЕРЕГИНДЕ

Мен бойымнын бу кичинек статьямда бир кезек шүүлтелеримди айдарга турум. Онын учун статьяны бистинг критиктер чилеп озогызынан бери баштабай јадым. (Чындап та, бистинг критиктер де, писательдер де бир ле кичинек критический шүүлте бичигилезе, озогызынан бери баштагылаар. Торт ло чөрчөк айдып турган неме ошкош: «озо, озо озо чакта, отурган поэттер жок тушта»...)

Айдарда, куучынды эмдиги өйдөги поэттерден ле писательдерден баштайлыктар. Совет жаннын 50 жылдыгын бис канайда уткыганыс? Бисте оморкогодый кандый једимдер, ачынгадый кандый једикпестер бар? 50 жылдын туркунына бичилген произведениелер сүрскей көп. Олорды мен тоолобозым да, ненин учун дезе олордын көп сабазын критиктер де, ученыйлар да шинжүлөп салган.

Је андый да болзо кезик јарлу произведениелер керегинде бичилген иштер јабыс көминде ле калай бичилген деп айдар керек. П. Кучияктын произведениелеринен башказы керектердин де, шинжүчилердин де ажарузына терен кирбеген. Ол ненин учун андый?

Мен бодозом, элден ле озо көп критиктерде ле шинжүчилерде бойынын творческий шүүлтелери јок. Белен шүүлтеле диссертациялар бичиирге јакшы, је андый иштерден наукага да, обществого до туза јок.

Је темдек эдип калганчы јылдарда бичилген критический ле научный иштерди алып көрөликтер:

1. Т. С. Тюхтенов. «20 јылдардагы алтай литература».
2. В. И. Чичинов. «30 јылдардагы алтай литература».
3. С. С. Каташ. «Алтай советский литература».
4. З. С. Казагачева. «Алтай литература» ла оног до ары...

Бу иштерди јазап шиндеген кычыраачы алтай литератураны сүрскей көп писательдер төзөгөн деп бодоор. Тоого киришкен авторлор керегинде мен бир де коомой неме айтпай јадым. Је бу научный ла критиче-

ский иштерди бичиген улус бойларынын алдына кандый задача тургусканын мен бир де кичинек ондобой жадым.

Айса, олардын бичиген ижинде канча ла кирези көп авторлордын ады адалза, олардын ижи анча ок кирези тоомжулу болор деп бодогылайтан эмеш пе? Айса 20 ле 30 жылдарда үлгерлер бичиирге албаданган Озочинов, Бедюров, Борбуев ле оонг до өскө авторлор алтай литературанын өзүмине чын ла жаан салтарын јетирген болор бо?

Ол жылдардагы алтай улустын текши көдүрингизи, творческий тебүзи чын бийик болгон. Совет јан алтай албатынын јажытту күчин јайымдаган кийининде, кажы ла алтай кижии бойынын талантын табарга күүнзеген. Анайып алтай советский фольклор төзөлгөн:

Карагайдын будагы
Касталганча, сынза торт.
Кара јаныскан јүргенче,
Комсомолго кирзе торт.

Эмезе мындый кожон:

Кой балазы чыдаза,
Комургај бажын сый чайнаар.
Колхоз-совхоз төзөлзө,
Кожойым-байлар јоголор...

Бу өрөги айдылган авторлор андый улустын тоозында болгон. Је бу текши јарлу кожондорды чүмдеген улустардын ады эмдиге јетиренин де учун адалбай јат. Онызы ачимчылу. Ненин учун дезе, ол ады јок авторлордын чүмдеген үлгерлери кожон болуп, алтай албатынын фольклорында артып калган. Орөги айдылган авторлордын үлгерлери фольклорго до кирбей, литературага да салтарын јетирбей, газетный стихтер болуп ундылып калган. Мынан улам научный ла критический иштер бичип турган нөкөрлөр (Т. Тяхтенов, З. Казагачева) бойларынын ижинде бу сурактарды терен шинжүлөп көрбөгөн деп айдар керек.

Кандый да иште эдилген немени (факттарды) тоолоорго јенгил, је ол факт ненин учун болгон, не учурлу болгон, онызын јартап шиндеерге күч. Бу каруулу терен научный иш болуп јат.

Т. Тяхтенов ле З. Казагачеванын иштеринде јангыс ла мындый једикпестер эмес. Көп произведениелер јангыс ла статистика ажыра тоололып јат. Ол произведениелердин учурын кычыраачылар бойлоры да јакшы билер. Је олардын научный учуры кандый, онызы кемге де јарт эмес. Научный иш — кем кандый бичикти канча јылда бичигенинде эмес, онын социальный ла идейный учурында. Онызы текши јарлу.

Андай ок једикпестер С. С. Каташтын бичиген иштеринде база бар. Кажы ла критик эмезе научный ишчи мынайда бичип темигип

калган: «Бу произведение алтай литературага јаан салтарын јетирген»...

Кандый салтарын јетирген, ненинг учун јетирген, онызын јангыс ла авторлор бойлоры билер.

Научный ишчилердинг ле критиканын база бир сүрекей јаан једик-пези мындый: өткөн өйдө кандый бир автордын бичиген сок јангыс жү-дек үлгерин ончолоры орой тудуп шиндегилеп јадар, а эмдиги өйдин канча-канча произведениелери көстинг кырында.

Ол ненинг учун андый? Јалтаныш эмеш пе? Јаан тоомјылу улус озо нени айдар деген шүүлте болбос по? Андый болзо, слер творческий ишке не керектү? Шиндегедий, бичигедий произведениелер бойынын ачаачыларын сакуп јат. Мен бодозом, андый улус кыйалта јок табылар.

Онон база бир мындый неме:

Кем-кем кандый бир произведение керегинде бойынын ич-шүүлтезин чыгара айдып, общественностьын алдына јетирзе ле, арткандары, торт ло эрмектежип алган немелер чилеп, ээчий баргылаар! Андый шүүлтелерин ажындыра озо не айтпаганына торт ло кижии кайкаар.

Мен бодозом, мындый неме творческий ишке сүрекей јаан ачамыгын јетирип јат. Андый неме качан да болужын јетирбес. Мынызы бистинг меелерис јалку болгонын керелеп јат. Јалку мееле јакшы литератураы качан да эдип болбозын. Санаабыста бар болзо, сарынаганыс башка.

А кандый ла творческий иш элден ле озо автордон акты-чекти некеп јат. Андый болбозон, ак чаазынды тегин јерге чоокырлаба да.

Текши өзүмис бүгүнгү күнде јаан сурак боло бергени ол ончобысты тегиндү сүүндирбейт. 50 жылдын туркунына сүрекей јаан иштер эдилген де болзо, је јадын-јүрүм бистерден көпти некеп јат.

Бүгүн алтай поэзиянын ла прозанын алдында турган некелтелер бай культуралу албатылардын алдында турган некелтелерле тен туруп јат дезем, ол чын болор. Бистинг алтай поэттердинг ле писательдердинг тузаланатаң эп-аргалары алдындагы өйлөргө көрө, сүрекей көп лө байлык. Ол эп-аргалар кажы ла автордын күчи ле онын таланты болуп јат.

Јангы өйлөр јангы эп-аргалар некеп турганы бистинг ончобыска јарт. Је ол эп-аргаларла литературный иште канайда тузаланып јадыс?

Кандый да өйдө, кажы ла албатынын бойынын аңылу национальный жүзи ле интернациональный кебери бар. Г. Ломидзе «Вопросы литературы» деп журналда ол јанынан сүрекей чын бичиген деп бодойдым.

Бу јанынан бистинг алтай литературада бир кезек аялгаларды шүүп көрөликтер. Алтай литература јангы ла төзөлип турарда, јангы, коммунистический идеяларды озогы алтай кебер (форма) ажыра айдынган. Ол кебер алтай албатынын фольклорный кебери болгон. Ой-

лөр өдүп, көп жаңы содержаниелү идеялар келгениле коштой, алтай литературанын кебери сондоп то болзо, је кожо өскөн. Онызы јарт. Бүгүңги керектерди озогы алтай кожондордын кебериле эмезе алтай чөрчөктөрдүн кебери ажыра айдып болбозын. Темдек эдип мынайда бичип көрөликтер ле:

Карагайдын будагы
Қасталганча, сынза торт.
Қарыгып тегин жүргенче,
«Капиталды» кычырза торт.

Мындый эп-арга Совет јан жаңы ла башталып турарда эптү болгон. Ненин учун дезе көп улус бичик билбес болгон. Эмди бистин поэттер мынайда бичизе, улус шоодып каткырыжар. Эмди улустын, өйдүн некелтези сүрекей бийик. Поэттин алдындагы некелтелер дезе оноң до бийик.

Јаңы өйлөрлө кожо жаңы поэтический эп-аргалар табылып турганын бис жаңы ла шиндеп көргөнис. Је ол жаңы поэтический эп-аргалар канайда, кайдан табылып турган?

Биске көп поэтический эп-аргаларды улу орус литература бергени текши јарт. Је ол эп-аргаларды бис бойыстын литературабыска бодоп ло кондырып алган эмезис. Көп эп-аргалар бистин литературабыска келишпеген, көбизи бистин национальный санаа-шүүлтебиске јарайла, алтай албатынын литературазынын текши өзүмине јааң салтарын јетирген (темдектеп, Чевалковтын көчүрген басняларын аламыз).

Је алтай литературанын төзөлгөзи, онын тыны, онын национальный жүзи алтай албатынын көп чактардан бери чүмдеп келген кожондорынын ла тоозы јок чөрчөктөринин качан да өлбөс тынында болгон.

Бу фольклордын тыны жаңы төзөлгөн алтай литературанын кебери боло берген. Қажы ла келген жаңы өйлөрлө, жаңы идеяларла кожо ол кебер кубулып, је тос тынын, тос кеберин јылытпай јат.

Мыны мен сүрекей јаан учурлу ајалга деп бодойдым. Ненин учун дезе калганчы беш-алты јылдын туркунында бистин алтай поэттердин ле писательдердин ортозында јаан блааш болуп јат. Јинт поэттер В. Самыков, Б. Укачин, Ш. Шатинов ло оноң до өскөлөри алтай литературанын текши кебери эски, жаңыс јаан шүүлтелерди ајдарга мындый кебер тапчы деп, чүмдү ле европейский кебер тузалангылайт.

Онызы қажы ла поэттин бойында. Мен оларды бир де бурулабай јадым, је алтай тилдин мойынын бу уулар европейский галстукла кезе тарткылап ијерде, онын тыны чыга берген немедий билдирип јат.

Қаңдый ла ченемел тузалу. Је бис төрөл тилистин текши учурын терен билип, онын өзөтөн тос законынан қыйа баспас учурлу.

Бистин санаа-шүүлтелерис башка, је келетен өйлөр бистердин санааларысты ла өткүрген ченемелдеристи бойынын јаргызыла темдектеп қойор.

Лазарь КОКЫШЕВ

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТӨЗӨЛГӨНИ ЛЕ ӨСКӨНИ

Бистинг орооннын албатызы советский государство төзөлгөн күннен ала 50 жылдыгын көдүрингилү темдектеп байрамдаган. Бу улу-јаан учурлу керек бистинг албатынын жүрүмине јаан салтарын јетиргени күнүн сайын там ла јарт билдирет. Онынг учун, мен бодозом, бу юбилейный жылда литературный иштинг кезик итогын эдип, эмдиги литературанын төс сурактары керегинде айдып ла алтай литературанын бу өйдөгү айалгазы керегинде куучындажар керек.

Бистинг кычыраачылар алтай латературага, Туулу Алтайдын писательдерининг творчествозына јаан ајару эдип, Совет јаннын жылдарында алтай литература канайда төзөлип ле өскөнин, калганчы өйдө алтай писательдер канайда иштегенин ле олордын творческий пландары кандый болгонын, Советский государствонинг мактулу 50 жылдык юбилейин олор канайда уткыгандарын билип аларга кичеенгилейт.

Элден озо, алтай литература төзөлип ле өскөнининг историязы керегинде айдар керек. Автономный область төзөлгөн өйдөн — 1922 жылдан ала төзөлип ле өскөн алтай литература мындый бөлүктөргө, јартап айтса, 20-чи, 30-чы жылдардын литературазына ла Ада-Төрөл учун Улу јуунын өйиндеги литературага бөлинет. 20-чи жылдардын литературазы П. А. Чагат-Строевтинг ле М. В. Мундус-Эдоковтынг творчествозыла, 30-чы жылдардагы литература П. В. Кучияктын, Ч. А. Чунжековтын ла бир канча јиит поэттердинг творчествозыла колбулу. Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында литературада анчадала П. В. Кучияк, Ч. А. Чунжеков ло Ч. И. Енчинов эрчимдү турушкан. Онон ары дезе јуунын кийининдеги өйдөгү литература ла эмдиги литература барып јат. Бу өрө айдылган өйлөрдөгизине көрө, алтай литература эмдигизи чилеп качан да јаранып өспөгөн. Бистинг литературанын өзүми керегинде айдып тура, алтай албатынын озогыдагы поэтический јанжыгузына ајару эдер керек, ненинг учун дезе, кандый ла литература бойы ла ала-көнгө табылып келип турган эмес, ондо бойынын төзөлгөзи, тазылы бар.

Бис алтай литературанын төзөлгөзин фольклор болгон деп айтса-

быс, јолду болор. Революциядан озо бичик-билиги јок албатылар бойынын санаа-шүүлтезин фольклор ажыра айдып туратаны эмди кажыла кижиге јарт. Алтай улуста кайлап, куучындап айдар чөрчөктөр, туу-јылар, утка сөстөр сүреен көп. Алтай албатынын эпический культуразы байлык болгоны научный литературада темдектелген.

Алтайларда јүстөг ажыра эпический произведениелер бар. Чөрчөктөрдү кайлап, куучындап айдары Туулу Алтайда эмдиге јоголбогон. Каргандар ортозында кайчы улус эмди де учуражып турат. Алтай чөрчөктөрдү бичири јанынан иш јылдын сайын өдөт. Ат-нерелү чөрчөктөрдүн 5 томы кепке базылып чыккан. Чөрчөктөрдү, фольклорды научный јанынан шиндеп көрөр иш улалып туру. История, тил ле литература аайынча институтта фольклордын ла литературанын секторы бар.

Алтай литература фольклорло колбулу болгоны онын национальный аңылу башка бүдүмин керелейт.

Туулу Алтайда литературно-творческий иш автономный область төзөлгөн тарыйында ла башталган. Национальный литератураны төзөп лө өскүрери керегинде сурак 1923 јылда февраль айда өткөн баштапкы областной партийный конференцияда шүүлген. 20-чи јыл башталып турарда партиянын обкомынын ла облисполкомнын јөби аайынча область ичинде литературный организациялар — литературный коллегия ла көчүриш јанынан комиссия төзөлгөн, эн ле бичикчи деген алтай улусты бу организациялар литературный ла журналистический ишке тартып алгандар.

«Кызыл Ойрот», «Ойроттын комсомолы», «Крестьян улустын газети» ле «Белен бол» деп областной газеттердин редакциялары ла бичиктер чыгарар издательство Совет јаннын баштапкы јылдарында јаңы бичип турган авторлорды литературный ишке тартып алары ла олардын произведениелерин јарлаары јанынан јаан иш өткүргендер. Ол өйдөгү баштапкы корреспонденттердин ле јаңы бичип турган авторлордын ортозынан согында јаан писательдер табылып келген. Андыйлары ВЦИК-тин члени Павел Александрович Чагат-Строев, баштапкы алтай драматург Мирон Васильевич Мундус-Эдоков, карган алтай писатель, ол тушта газеттин јурткоры болгон Чалчик Анчинович Чунжеков, јарлу алтай писатель Павел Васильевич Кучияк болуп јадылар. Јирмезинчи јылдарда јаан литературно-творческий ишти јиит автономный областьтын каруулу партийный, советский ле комсомольский ишчилери бүдүрип туратан. Алтай литература төзөлип турган баштапкы өйдө эн ле элбеде таркадылган жанр кожоннын лириказы болгонын айдар керек. Ол өйдө јаңы ла баштап бичип турган јиит авторлордын үлгерлери албатынын оос поэтический традициязыла колбулу болгон. Поэттер бойынын үлгерлеринде ле кожондорында алтай фольклордын јанжыккан эп-сүмелерин тузаланып туратандар. Керек

десе јирмезинчи јылдардагы јарлу јаан поэт П. А. Чагат-Строев те бойынын творчествозында албаты фольклорынан, алтай чөрчөктөрдүн салтарынан айрылып болбой турган. Темдектесе, ол алтай албатынын ат-нерелү чөрчөктөрине келиштире Ленин керегинде «Ойгор-Баатыр» деп јаан туујы чүмдеген.

Бу туујыда поэт ишмекчи классты Темир-Баатыр деп, крестьянствоны Јер-Баатыры деп адап, өштүлөрдү десе јескинчилү јеек-јылан ошкош эдип көргүзөт. Алтай фольклордун јүзүн-базын жанрларын тузаланып, П. А. Чагат-Строев «Кара-Корум» деп база бир јаан туујы бичиген. Бу туујыда ол Алтайда болгон гражданский јууны јурап, революционный албаты-калыктын контрреволюцияла тартыжузын көргүзөт. Је бу произведениеде Чагат-Строев фольклорный жанрлардан айрылып, социалистический реализмнин эп-сүмөлөрин тузаланарына көчүп јат. Онон ары бичиген произведениелеринде писатель поэтический творчествозын јарандырып, јаан једимдерге једип алат. Туулу Алтайда Совет јан тургузылган кийининде база бир јаан писатель Мирон Васильевич Мундус-Эдоков болгон. Ол бойынын литературный ижин орус литературанын талдама произведениелерин алтай тилге көчүрөринен баштаган. 1924 јылда ол «Ойрот-школы» деп кычырап бичикти, 1925 јылда десе «Таң-Чолмон» деп экинчи книганы чыгарып, ондо бойынын чүмдеген үлгөрлерин ле утка сөстөрүн јарлаган.

Мундус-Эдоков драматург та болгоны алтай литературада јарлу. Ол «Калым», «Алтын көл», «Канза» деп пьесаларын самодеятельный коллективтер тургусканда, улус сүрекеј јилбиркеп көрүп туратандар.

Мундус-Эдоковтын 1925 јылда бичиген «Невестка» («Келинек») деп драмазы онын сырагај ла јаан деген произведениеде деп бодолот. 1928 јылда драматург «Озогызы ла эмдигизи» деп пьеса бичиген. Бойынын драматический произведениелеринде ол јадын-јүрүмдө болуп турган јаан учурлу керектерди көргүзип, улустын ал-санаазында озогызынан арткан-калганыла тартыжат. 1929 јылда писательдин поэтический ле драматургический произведениелеринин «Јарыткыш» деп бажалыктуу книги чыккан.

Мундус-Эдоковтын творчествозы алтай литературанын онон арыгы өзүмине јаан салтарын јетирген. Ол јылдарда Туулу Алтайда бир канча јинт литераторлор Мундус-Эдоковтын творчествозына тайанып, иштеп туратандар. Андыйлардын бирүзи кажы ла јанынан бичип билер јаан таланттуу писатель Павел Васильевич Кучияк болгон. Онын литературный ижи анчадала одузынчы јылдарда сүрекеј јарана берген.

П. В. Кучияктын творчествозы керегинде сүреен көп литературоведческий иш бичилген. Онын ады-чуузы јангыс ла бистин область ичинде эмес, је онон до өскө јерлерде текши јарлу. Писательдин произведениелери орус тилге көчүрилип, Москвада, Новосибирскте ле Горно-Алтайскта көп катал чыгарылган.

Быјыл март айда писательдин чыккан күнинен ала 70 јылдыгы

темдектелген. Бу юбилейный жылга учурлай јербойынын издательствозы писательдин ончо произведениелерин кепке базып чыгарар. Бойынын творчествозыла П. В. Кучияк бистин литературада јаан энчи артырган. Алтай литератураны ол социалистический реализмнин элбек јолына ууландырып салган. П. Кучияк бастыразына шыдар литературный жанрларды бичиген. Улгерчи албаты-јонынын јүрүмин ле историязын көргүзип турган көп јилбилү ле идейно-тематический учурлу үлгерлер ле туулулар чүмдеген. П. В. Кучияк баштапкы јаан прозаический произведениелер бичиген писатель болгоны ончозына јарлу. Ол «Аза јалан» деп баштапкы повестьти бичип, Туулу Алтайда баштапкы өмөликтерди, калапту классовый тартыжуны көргүскен. П. Кучияктын драматург та болгоны алтай литературада јарлу. Онын «Чейнеш», «Оролор», «Јузак» деп ле онон до өскө пьесалары национальный театрдын сценазында сүрекей мөрлү ойнолып, онын репертуарынын төзөлгөзи боло бергендер. Писательдин произведениелерине партийный ла идейный күүн-санаалар шингеп өдүп калган, онын произведениелери чындыгыла, художественный јанынан эптү бичилгениле ағыланат.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын жылдарында П. В. Кучиякла кожо Ч. И. Енчинов, Ч. А. Чунжеков ло орден тагынган кайчы Н. М. Улагашев иштегендер. Јуу-согушту жылдарда писательдердин произведениелеринин төс тематиказы советский улустын патриотизми, јалтанбазы ла эрчимдү ижи болгон.

Јуу божогон кийининде Туулу Алтайда литературный биригү ойто төзөлип, јиит авторлор, үренип турган јашөскүрим, областной газеттердин, радионын ла издательствонын ишчилери онын ижине кириже бергендер.

Је јиит авторлордын творчествозы албаты-јоннын өзүп турган некелтезин јеткилдеп болбой турган. Јадын-јүрүмде болуп турган јаан учурлу керектер бу жылдардагы јиит писательдердин произведениелеринде чала-была, калай көргүзилип туратан. Авторлордын көп нургуны јангыс ла үлгерлер бичийтен. Прозаический произведениелер каа-јаа ла бичилип, пьесалар дезе чек бичилбейтен. Профессиональный үредү, художественный ус болорын көдүрери јанынан керек анчадала коомой болгон.

Онон улам партиянын Горно-Алтайский обкомы, СССР-дин писательдеринин Союзынын правлениезиле кожо, алтай литератураны өскүрерине амадап, бир канча чокум иштер өткүрген. «Алтайдын тууларында» деп литературно-художественный альманахты улай чыгарып турары керегинде јөп чыгарылган (1950 јыл). Јербойынын партийный ла советский органдарынын баштанкайыла 1951 јылда алтай тилди ле литератураны өскүреринин сурактары аайынча научный конференция өткүрилген. Ол «Алтай литературанын айалгазы керегинде» јөп јарадып алган. Онын кийининде јаан удабай, область ичинде алтай албатынын историязын, тилин ле литературазын үренери јанынан научный шинжү

өткүрер институт тѳзѳлгѳн. Писательский организацияны тѳзѳѳрине белетѳнери јанынан иш кѳндѳккен. Мындыј јаан учурлу иштер ѳткѳрген шылтузында Туулу Алтайда литературно-творческий иш кезем јарана берген. Јиит, шыранкај авторлор А. Адаров, Э. Палкин ле Л. Кокышев Москвада литературный институтта ѳренерине ијилген. Поѳттер ле прозаиктер Чалчак Чунижеков, Александра Саруева, Иван Кочеев, Сазон Суразаков, Владимир Кучияк творческий ижин оног ары улалтып, бир канча јангы произведениелер бичиген.

1958 јылда Горно-Алтайский автономный областта советский писательдердин Союзынын отделениези тѳзѳлгѳн. Андый болгондо, Туулу Алтайдын писательдери творчески јанынан ѳзѳп ле иштеерине јакшы айалга тѳзѳлгѳн болгон. Партиянын ла башкарунын јетирген килемјизине алтай писательдер тѳрѳл јеринин јѳрѳмин кѳргѳзип турган јангы јакшынак произведениелер бичигениле каруу бергендер.

Эмги областной отделениеде писательдердин Союзынын 11 члени тоолот. Олор Ч. Чунижеков, А. Саруева, И. Кочеев, А. Демченко, С. Суразаков, К. Козлов, А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин, Г. Кондаков, Б. Укачин. Область ичинде олордон ѳскѳ јирмеден ажыра јиит авторлор бар. Олордын кезиги бир канча јуунтылар ла произведениелер кепке базып чыгарган. Андыйлары поѳттер В. Кучияк, В. Самыков, Ш. Шатинов, А. Ередеев, Н. Тепуков, И. Шинжин. Оног ѳскѳлѳри газеттерге ле журналдарга бичип турулар. Бичиirin јангы ла баштап турган авторлор С. Суркашев, К. Кошев, В. Теркин, К. Бидинов, К. Тѳлѳсов, С. Манитов ле оног до ѳскѳзи.

Тулу Алтайда писательский организация тѳзѳлгѳн кийиндегизи чилеп, јиит алтай литература качан да ѳспѳгѳн деп айтсабыс, јастыра болбос. Шак ла бу јылдарда алтай писательдердин кѳп сабазынын адыјолы јарлу боло берген. Бу мындыј сѳѳнчилѳ једимдер бойы келген эмес, олорго бис алтай албатынын национальный культуразын ѳскѳрери јанынан партия ла башкару јаан килемји ѳткен шылтузында једип алганыс.

КПСС-тин XXIII съездинин исторический јѳптѳри ле КПСС-тин јангы Программазы алтай литератураны ѳскѳреринде јаан учурлу болгондор. Бу јылдарда алтай писательдердин произведениелерин кепке базып чыгарганы јанынан бир канча тоолор айдалы. Јаан ѳйенин писательдеринин, темдектезе, М. В. Чевалковтын, П. А. Чагат-Строевтин, М. В. Мундус-Эдоковтын, П. В. Кучияктын произведениелери керегинде айтпаза да, алтай кычыраачылар кѳп јиит авторлордын произведениелерин јилбиркеп кычырып турулар.

Јербойынын издательствозы калганчы ѳйдѳ Л. Кокышевтин «Арина» деп романын, балдарга учурлап бичиген эки повезин ле ѳлгерлеринин тѳрт јуунтызын кепке базып чыгарган. Бу јуукта дезе Л. Кокышевтин романы орус тилге кѳчѳрилип, «Сибирские огни» деп журналда јарлалган. ѳткѳн јылда карган алтай писательдин Чалчык Чунижеков-

тын «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан. Бу ок өйдүн турку-нына А. Адаровтын «Түндеги жылдыстар», «Бурулганы», «Амаду» деп повестьтери ле куучындары, үлгерлеринин бир канча жуунтылары, Э. Палкиннин «Кулун киштейт», «Алан» деп повестьтери, үлгерлеринин ле тууларынын жуунтылары, К. Козловтын, С. Суразаковтын, В. Ку-чияктын, А. Саруеванын, Г. Кондаковтын, Б. Укачиннин, Ш. Шатинов-тын ла оонг до өскөлөринин үлгерлеринин жуунтылары чыгарылган. А. Демченконын, И. Кочеевтин, И. Шодоевтин, М. Качкышевтин ле У. Садыктовтын книгалары ак-жарыкка чыккан. «Жылдыс» деп литера-турно-художественный альманах улай чыгарылып туру. Онын страни-цаларына жаңы бичип турган авторлордын произведениелери салынат. Литературный жуунтынын калганчы номерлери учуры да, жанрлары да жаңынан алгажын, алдындагызынан артык болуп турганын тедмектеер керек. Бу мынын ончозы алтай литература идеяный ла художественный жаңынан өзүп, жаранып турганын көргүзөт.

Же андый да болзо, мындый шүүлте эдерге келижет: бу кепке базы-лып чыккан произведениелер ончозы ла жакшы бичилди эмеш пе? Олор-дын эстетический ле художественный учуры кандый, оларды 10—15 жылдын бажында улус жылбиркеп кычырап ба?

Не ле неменин эн жаан кемжүзи өй болуп жат. Ол бойынын карам-кайрал жок ылгамалын баштап туру.

Эмдиги өйдүн жаан учурлу темалары бичилип, жаңы жүрүм учун тар-тыжып турган советский улустын сүр-кебери жуалып турганы алтай писательдердин идейно-художественный өзүмин керелейт. Бистин писа-тельдердин сурактарды элбеде тургузары да тыгый берди. 10 жыл мынан озо алтай бичиктер жүк ле жербойында чыгарылып туратан болзо, эмди бистин авторлордын книгалары орус тилге көчүрилип чыгарылат. Тем-дектезе, Л. Кокышевтин үлгерлеринин жуунтызын бу жуукта Москвада «Советская Россия» деп издательство орус тилге кепке базып чыгарган. Эмди дезе онын «Арина» деп романы ла «Трубачи» деп жуун-тызы орус тилге чыгарылды. Э. Палкиннин үлгерлеринин жуунтызын Москвада ВЛКСМ-нин Төс Комитединин «Молодая гвардия» деп изда-тельствосы кепке базып чыгарган. Алтай писательдердин үлгерлеринин «Туулу Алтайдын үндери» деп бажалыкту жуунтызы анда ок чыккан. Бу ла жаңы дезе Э. Палкиннин, А. Адаровтын, Б. Укачиннин ле оонг до өскө авторлордын жаңы бичиген үлгерлери орус тилге чыгарылган. Бис-тин писательдердин произведениелерин орус тилге чыгарары жаңынан Барнаулдын да издательствосы жаан иш өткүрип туру. Краевой изда-тельство Туулу Алтайдын поэттеринин А. Адаровтын, К. Козловтын, С. Суразаковтын үлгерлеринин жуунтыларын, А. Демченконын роман-дарын кепке базып чыгарган. Алтай писательдердин произведениелери Москванын журналдарында, «Сибирские огни» деп журналда ла «Ал-тай» деп альманахта жарлалып турар боло бергени сүүнчилү. Бистин

писательдердин творчествозын жарлу советский писательдер жарадып турганы, олар керегинде тос газеттерде бичилип турганы алтай писательдердин талдама произведениелери советский улусты воспитывать эдери-не болужып ла албатынын культуразынын тос болуги боло бергенин коргузет.

Алтай писательдер бойынын кычыраачыларын карындаштык литературалардын, анчадала орус светский литературанын жаан једимдери-ле таныштырарына кичеенип, оларды торол тилине корчурип чыгарып турулар. Темдектезе, М. Шолоховтын «Кордурилген солок» деп, А. Фадеевтин «Јинт гвардия», Д. Фурмановтын «Чапаев», А. Коптеловтын «Улу корчурш», С. Токанын «Араттын сорзи» деп романдары, Чингиз Айтматовтын повестьтери ле оной до окор коп произведениелер алтай тилге корчурилип чыгарылган.

Алтай кычыраачылар албаты-демократиянын ороондорынын албаты-јонынын јадын-јорумиле, социализмди бурдуреринде једип алган јенулери-ле таныжып турулар. Литературада бу албатылардын јоруминен алган јагы тема бичилет. Л. Кокышевтин, Э. Палкиннин, Г. Кондаковтын, А. Адаровтын Болгария, Румыния, Чехословакия, Куба керегинде улгерлери, бу ороондорго барып јорген литераторлордын заметкалары ла очерктери алтай тилге кепке базылып чыккан.

Прозалар ла жаан туужылар бичилип турганы эмдиги алтай литератураны откон јылдардын литературазынан ағыландырат.

Мындый жаан произведениелерде эмдиги ойдоги јадын-јорум, ороондо ла область ичинде болуп турган жаан учурлу керектер коргузилет. Андыйлары Л. Кокышевтин «Арина» деп романы, Ч. Чунжековтын «Мундузак», Э. Палкиннин «Кулун киштейт», А. Адаровтын «Амаду» деп повестьтери, А. Демченконын романдары болодылар.

Мынызы бистин литература чике јолло озуп турганынын баштапкы керечизи болуп јат. Бистин прозанын озуми керегинде эмеш айдып ийели.

«Арина» деп баштапкы алтай роман коп јакшы јарадулар алган. Ол керегинде РСФСР-дин писательдеринин II съездинде айдылган, «Сибирские огни» деп журналда, «Алтайская правда» ла областной газеттерде бичилген. Калганчы јылдарда чыгарылган алтай проза керегинде айдып тура, онын озуминде жаан учурлу керектерди темдектеп айдалы. Бистин коп национальностторлу Торolistин албатыларынын культуразын ла литературазын оксуреринин сурактарына жаантайын ажару салып турган Коммунистический партиянын башкартузынын ла килемјизинин шылтузында алтай проза табылып келген деп аидар керек. Анайдарда, бис бодозсос, шак ла бу мындый башкартунын ла килемјинин шылтузында алтай прозанын сондооры да јоголгон болуп јат.

Прозанческий произведениелердин авторлары озогы откон ойдоги керектерге эмес, а эмдиги јадын-јорумди бичип коргузерине жаан ажару эдип турулар.

Онызы Л. Кокышевтин, А. Адаровтын, С. Суразаковтын, Э. Палкиннин, Ч. Чунижековтын, И. Кочеевтин, А. Саруеванын, А. Ередеевтин прозаический произведениелеринен билдирет.

Олордын произведениелеринин геройлары — бистин өйдүн улузы, коммунизмди бүдүрүп турган озочыл ишчилер. Ада-Төрөл учун Улу жуунын өйиндеги ат-нерелү керектер, бистин өйдөги эрчимдү социалистический иш алтай литературада жаңы геройлорды табылтат.

Бистин писательдер жаан учурлу керектерди ончо жанынан элбеде жартап көргүзөринен кичеенип тургандарынан улам алтай проза жаранып, алтай литература өзүп ле социалистический реализмнин эп-сүмөзиле жепсенип, оны ажыра десе алтай албатынын культурный өзүмин көргүзүп турган болуп жат.

Бу өйдөги прозанын аңылу башказы не десе, онын жүзүн-базын кебер-бүдүлери: очерк, куучын, повесть ле роман бир түнгей кеминде өзүп турганы болот. Алтай писательдер чөрчөктин жанрында эрчимдү, көп иштеп, бойынын произведениелерин фольклор аайынча бичип турулар.

Алтай прозанын кезик произведениелерин темдектеп айдалы. Л. Кокышевтин «Арина» деп романы алтай литературада баштапкы жерде турат. Ол 1960 жылда чыккан. Оны алтай кычыраачылар жылбиркеп кычырат. Онызы толду. Ненин учун десе, революциядан озо бичикбилиги жок болгон албаты ортодо мындай жаан произведение көрүнүп келгени эл-жондо литературный критика ажару салгадый жаан учурлу керек болуп жат. Романнын идеясы — өмөлик иштин шылтузында алтай албаты социалистический өзүмнин жолуна тура бергени, азында базындырткан улустын кылык-жаңы кубулып, өскөргөни, оок албатылардын жадын-жүрүмин кубултып жарандыраарында улу орус албатынын учуры, орус ла алтай улустын жакшынак нажылыгы, Октябрьский революциянын шылтузында албаты-жоннын жадын-жүрүми, жагдаган жаңы текши өскөрип солунганы болуп жат.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын катуу жылдарында ороонынын, Төрөлинин жылбүлөрин бүдүрүп, эрчимдү иштеп турган бир кичинек колхозтын ишчилеринин ат-нерелү ижин Л. Кокышев бойынын романында көргүзөт.

«Арина» деп романды бүткүлүнче алза, жакшы бичилген деп айдар керек. Онын тили байлык, анда кеп, үтка, модор, чечен, күрч сөстөр көп, кожондордо бар. Жакшынак сөстөрдүн ле кожондордын болужыла автор романынын образный бүдүмин жарандырып, тилин чокум ла жарт эдет. Романды албатынын жылу жалакай сөстөри жылыдаг, мында көп учуралдар мөрлү бичилген. Же романда жедикпес-тутактар да бар. Кезик бажалыктар романнын действиезин көндүктүрбей, токтодо тудуп, кажы бирде чек буудактап турганынан улам кычыраачы уулам-жызын жылытып, башкы кычырганын ундып ийнет.

Книгада бойы сананып тапкан табышкактар, албанла кожуп ийген

учуралдар, жаңыс ла улусты каткыртарга болуп бичиген кошмоктор бар. Романның калганчы бажалыктары толо бичилбегени јарт билдирет. Книганың баштапкы ла экинчи бөлүгинде Аринаның салымы керегинде айдылганына көрө, бу бажалыктарда кижиге тың јилбиркегедий неме јок. Онон улам өскө дө геройлордың салымына јилбиркеш уйдај берет. Фронтто болгон керектерди книганың үчинчи бөлүгинде калай көргүскени автор бойы фронтто болбогонын керелейт. Андый да болзо, Л. Ксқышевтин романы јинт алтай литературада мөрлү болгоны алаңзу јок.

Көп прозаический произведениелердин: куучындардың, очерктердин ле «Мундузак» деп повестьтин авторы карган алтай писатель Ч. Чунижеков болуп јат. Ол — Туулу Алтайда творческий ишти Совет јаннын баштапкы јылдарында баштаган литераторлордың бирүзи. Ч. Чунижеков бистин ороонло кожо өзүп, тыңыган, ороон ого, јетире бичик билбес алтай кижиге, Туулу Алтайдың јарлу писательдеринин бирүзи боло берерине болушкан.

Писательдин литературный ижи 1925 јылда башталган. Јадын-јүрүмди сүрекеј јакшы билип турганы Ч. Чунижековко творческий ижи башталган өйдөг ала реализмнин јолына тура берер арга берген. Онызын бис онын баштапкы да произведениелеринен, анайда ок «Мундузак» деп калганчы да повезинен көрөдис.

Ч. Чунижеков көп куучындар ла очерктер бичиген. Темдектезе, онын очерктеринин ле куучындарынын 1957 јылда чыгарылган книгазында Туулу Алтайдың јүрүминдеги јаан учурлу өйлөргө учурлалган произведениелер јарлалган. КПСС-тин Төс Комитединин сентябрь айда болгон исторический Пленумынын (1953) кийининде албаты-јоннын јүрүминде көрүнип келген жаңы өзүмдерди, албатынын духовный ла материальный сураткары өзүп турганын автор бойынын книгазында көргүзөт.

Коммунистический партиянын баштаганыла Туулу Алтайда болуп турган јангыртулардың политический учурын писатель бир ле темдек эмезе бир ле колхозтын јозогы ажыра айдып ийет.

1959 јылда Ч. А. Чунижековтын талдама произведениелеринин книгазы кепке базылып чыккан. Бу книгага автордың одус јылдың туркунына бичиген эн јакшы произведениелери: үлгерлер ле туујылар, очерктер ле куучындар кирип јат. Эн ле баштап бичиген произведениелер книганың аңылу бөлүгинде салылган. Писательдин баштапкы ла өйдөг творческий төс ууламјызы чүми јок тегин улусты, төрөл Алтайын сүүп, көргүзери болгон. Шак ла бу тема, тракторист керегинде баштапкы үлгердег ала академиктин ижи керегинде очеркке јетире писательдин творчествозында јаан учурлу јерде турат.

Чанкыр Алтайдың кеен-јараш ар-бүткенин көргүскени ажыра Ч. Чунижеков бистин Төрөлдин сүрлү-јараш кеберин ле улу бүдүмин көргүзөт.

Ч. Чунижековтын очерктеринин 1960 јылда чыккан книгазы јурт хо-

зайствонун ишчилерине: озочыл койчыларга, чүми жок тегин улуска, омордын ижине учурлалган.

Очерктердин көп сабазынын төс амадузы — коммунизмди бүдүрүп турган тегин улустун жайым ижин көргүзери. Улус ырысты жаңыс ла иштеген табат, жаңыс ла иш улусты ырысту эдет.

Ч. Чунжековтун очерктеринин геройлоры өмөлү иште, текшиликти тартыжуда идеяный ла духовный жагынан тыгыдынып жадылар.

Бойынын произведениелеринин геройлорынын сүр-кеберин автор жакшы журап жат. Же андый да болзо, онын произведениелеринин геройлорынын ончозынын ла кебер-бүдүми жетире жакшы бичилген деп айдарга болбос. Кезик произведениелерде психологический жагынан жетире жарталбаганы, чындык жүрүмди учына жетире журап көргүспегени бар. Кезик герсйлордын сананган санаа-шүүлтези чокум-жарт айдылбайт.

Автор кандый бир неменин сүр-кеберин жакшы журап та турган болзо, же очерковый жанрдын аңылу башка бүдүмине ажару этпейт.

Ч. Чунжековтун эн ле жаан произведениези «Мундузак» деп автобиографический повесть болуп жат. Бу повестьте орус ла алтай албатылардын нажылыгы керегинде бичилген. Автор бойынын повезин революциядан озогы алтай албатынын жадын-жүрүмин бичигенинен баштаган да болзо, анда бичилген керектердин үредүлү учуры жаан. Ишкүчиле жаткан орус албатынын прогрессивный учуры, онын интернациональный традициялары керегинде, революциядан озо сондоп калган албатыларга орус албатынын жетирген жаан болужы керегинде бичилген произведениелер алтай литературада эмди тура ас. Же бу мынын ончозы керегинде жашөскүрим Ч. Чунжековтун чындык, документальный повезинен билип алар аргалу.

Писатель Э. Палкин «Кулун киштейт» ле «Алан» деп повестьтер бичиген. Жуунун кийининдеги алтай деремненин жүрүмин автор повестьте жакшы көргүзүп жат.

«Алан» деп повестьте иштин жаан учуры айдылат. Мында иш кижинин эн керексиген немези болуп жат. Аланга ла онын нөкөрлөрине иш — жүрүмнин бойыдый бодолот. Жүрүм жүрери дегени ол — иштеери дегени болуп жат. Кедери пастухтардын турлуларында иш түни-түжиле өдөт. Анда иш бир де минутка токтобойт. Ол качан да божобой тургандый болог.

Туулу Алтайдын колхозторында жуунун кийининдеги өйдө болгон уур-күчтерди көргүскениле коштой, Э. Палкин деремненин ишчилеринин эртенги күнге бүдерин, жаңы өй, жаңы жүрүм келерине иженерин айдат.

Мында эн ле учурлузы, ол андый жаңы өйди, жаңы жүрүмди улустун өмөлү ижи жууктадып турганы болуп жат.

Композициязы жагынан кезик жедикпестер бар да болзо, повесть эмдиги өйдөги алтай деремненин жүрүми керегинде баштапкы жаан прозаин-

ческий произведение болуп турган учун сүрекей јилбүлү болуп јат. Јаантайын ла албаты-јоннын ортозында болуп, јаан учурлу керектерди бичип көргүзөргө кичеенип турган терең шүүлтөлү писатель болгонын Э. Палкин повестте јарт көргүзип туру.

Куучындарды ла очерктерди А. Адаров то бичип јат. Бу јанынан онын бичижи мөрлү болгодый. 1960 јылда писатель куучындардын «Бурулганы» деп бажалыкту јуунтызын, 1961 јылда дезе, очерктердин «Түндеги јылдыстар» деп јуунтызын кепке базып чыгарган. Бу јуунтыларга тегин улус керегинде, олордын кылык-јагы, озогыдан арткан-калганыла тартыжузы керегинде бичилген куучындар ла очерктер кирген.

Автор геройларынын жүзүн-базын бүдүлү кылык-јагын психологический јанынан јакшы билип јурайт. Андыйлары «Бурулганы» деп куучыннын геройы Санаа Калапов, «Бойынын јаргызы» деп куучында парторганизациянын качызы Селешев болуп јадылар.

Аржан Адаровтын прозаический творчествозы керегинде айдып тура, онын «Амаду» деп јакшынак повези керегинде айтпаска болбос. Партия ла башкару јаан учурлу јөптөр чыгарган кийининде јурт јерлерде болгон јаан өзүмдерди јарт көргүзип турган учун Адаровтын «Амаду» деп повезинин учуры јаан. Деремненин жүрүминде бу мындый јаан өзүмдер книгада јакшы бичилген. Общественный ла јадын-јүрүмде болуп турган јаан учурлу сурактарды бүдүрип, јадын-јүрүмде ле улустын ал-санаазында озогызынан арткан-калганыла тартыжып, алтай совхозтын бир фермазында күнүн сайын эрчимдү иштеп турган улустын сүр-кеберлерин автор јакшы көргүскөн деп айткадый.

Алтай литературанын өзүмине јаан јөмөлтөни С. Суразаков эткен, эмди де эдип туру. Онын таланты жүзүн ле базын. Ол — Туулу Алтайда эн јаан литературовед, јакшынак фольклорист. Алтай албатынын кайлап, куучындап айдар творчествозын бичири јанынан онын ижи жагыс ла бистин ороондо эмес, је гран ары да јанында јарлу. С. Суразаков — поэт те, прозаик те. Онын үлгерлерин алтай кычыраачылар мактагыдайт. Поэттин көп үлгерлери художественный коллективтердин кожон репертуарына кирген.

Эн јаан научный иштерди ле произведениелерди С. Суразаков калганчы 10 јылдын туркунына бичиген. Ол 1954 јылда «Үлгерлер ле куучындар» деп, 1959 јылда «Сүүген јерим», 1960 јылда «Куучындар», 1962 јылда «Туулардын ээзи» деп книгалар бичиген. Онын јаан деген научный иштери «Алтай албатынын оос поэтический творчествозы» (1960 јыл), «Алтай-Буучай баатыр керегинде ат-нерелү чөрчөк» (1961 јыл), «Алтай литература» (1962 јыл) ла оног до өскөзи болуп јат. Творческий ишти узак ойгө бүдүрип келген С. Суразаков литературанын ла фольклордын сурактары аайынча көп научный ла критический статьялар бичиген. Онын литературоведческий иштери терең шүүлтөлү болгоныла, шиндеп турган материалдардын аайын айдары јок јакшы бил-

гениле, советский литературоведениеде јаан учурлу болгодый сурактарды көдүрерге кичеенип турганыла аныланат. Орус ла алтай литературанын колбулары керегинде суракты С. Суразаков бойынын иштеринде ончозынан озо тургускан. Жүрүмди ончо жанынан жакшы көргүскени, теоретический шүүлтелери чокум, жарт болгоны С. Суразаковтын литературоведческий иштерин аныландырат. Андый болгондо, ол литература-нын теоретиги де, практиги де болуп жат.

С. Суразаков проза бичииринде ийде-күчин база ченеп көрүп туру. Онын сүйгөн жанры куучын болуп јат. Темдектезе, 1961 жылда кепке ба-зып чыгарган куучындарынын јуунтызында эмдиги өйдин јаан учурлу сурактары айдылат. С. Суразаковтын көп куучындары кычыраачылар-га сүреен јараган.

Алтай писательдер чөрчөктөр дө бичигилейт. Је андый произведе-ниелерди бичииринин башталгазы фольклор болуп турганы јарт. Тем-дектеп айтса, И. Кочеев алтай фольклорго келиштире «Бака» деп, «Куштын комудалы» деп ле онон до өскө чөрчөктөр бичиген. Бу П. В. Кучияк тужунда башталып, јанжыга берген керек, эмди алтай литера-турада элбеде тuzаланылат. А. Саруеванын куучындарынын «Көктий-ектер» деп бажалыкту јуунтызына (1963), албатынын чөрчөктөри аай-ынча онын бойы бичиген эки чөрчөк кидет. А. Ередеевтин куучын-дарынын «Ады-јок чечектер» деп јуунтызына «Карындаштар» деп чөр-чөк салынган. И. Шодоев баатырлар керегинде алтай чөрчөктөргө ке-лиштире «Ирбизек» деп повесть бичиген (1964). Андый темдектер көп.

Писательдер бойынын произведениелерин алтай чөрчөктөргө, ле-гендаларга келиштире бичип тура, албатынын оос творчествозынын изобразительный эп-сүмелерин: түнгейлештирүни, метафорлорды, гипер-болдорды, башка-башка бүдүлү сюжетный линияларды ла онон до өс-көзин элбеде тuzаланып турганы јолду.

П. В. Кучияк баштаган база бир јакшынак керек эмдиги алтай ли-тературада элбек таркадылган. Онызы алтай писательдер орус писа-тельдерле кожо өмөлөжип книгалар бичири болуп јат. Темдектезе, П. Кучияк ла А. Коптелов, С. Суразаков ло А. Коптелов, И. Кочеев ле А. Демченко өмөлөжип бир канча произведениелер бичиген. И. Кочеев-тин ле А. Демченконын өмөлөжип бичиген куучындарынын «Чанкыр-өзөктөрдө» деп книгазы 1959 жылда Москвада чыгарылган. Бу книгада Туулу Алтайдын ар-бүткенинин кеен-јараш бүдүми ле эрчимдү иштеп турган улузы бичилген. Книганы кожо бичири бистин орооннын писа-тельдеринин карындаштык өмө-јөмөлү ижин көргүзип турган јакшынак јозоктордын бирүзи болуп јат. Андый творческий најылык литератор-лорды эстетический жанынан байгызарына јарамыкту. Андый најылык јангыс ла советский улустын, советский литературалардын духовный ла идейный јуук колбузы аайынча табылып келер аргалу.

Проза бичииринде јиит те писательдер эрчимдү иштеп турулар. Ан-

дыйлары Борис Укачин, Александр Ередеев, Михаил Тёркин, Күүгей Төлөсов лө оноң до өскөлөри. Је олардың прозаический произведениелеринде једикпестер бар. Андый да болзо, бу жанрды өскүрерине јиит прозаиктер јөмөшкөн дө, эмди де јөмөшкилеп туру. Мынызы анчадала А. Ередеевтин ле Қ. Төлөсовтын творчествозынан көрүнөт.

1961 жылда јербойының издательствозы Б. Укачиннің очерктеринин «Јакшы улус» деп јуунтызын кепке базып чыгарган. Је бу јуунтыда көп једикпес-тутактар бары јарталат.

Алтай прозада шинжү јанынан очерктер јок. Је бүдүрер өйи јеткен социально-экономический сурактар дезе эмди де көп.

Анайып, алтай писательдердин прозаический произведениелерин көргөндө, алтай прозаның јаранып өскөни, анда социалистический реализм табылып келгени, ого орус литература ла бистин ороонның өскө дө карындаштык албатыларының литературалары салтарын јетирип турганы билдирет.

Алтай писательдер эн артык советский писательдердин художественный ченемелин тузаланып тура, литератураның төс геройын-албатыны чике-јарт көргүзерине олардон үренип турулар. Албаты керегинде тема олардың творчествозында јаан учурлу боло берди. Олардың книгаларының страницаларында герой-ишчи көрүнип келди.

Андай да болзо, алтай проза литератураның текши өзүминен сондогончо. Прозаический произведениелердин эн јаан једикпези јадын-јүрүмди ончо јанынан јакшы журап көргүспей турганы болуп јат. Оноң улам прозаический произведениелердин кезик геройларының сүр-кебери једикпестү калай јуралат, тегин улустың күүн-санаазы јакшы айдылбайт.

Алтай поэзия јаан једимдерге једип алды. Алтай албатының поэтический уткачылы керегинде јарлу орус ученыйлар, писательдер ле поэттер јаныс катап бичиген эмес.

Алтай поэзия П. В. Кучияк та тужунда бастыра Советский Союз ичине јарлу боло берген. 1936 жылда А. М. Горькийдин редакциязыла ак-јарыкка чыккан «СССР-дин албатыларының творчествозы» деп книга В. И. Ленин керегинде «Алтын тандак јарыды» деген атту-чуулу алтай легендала ачылып јат. Алтай албатының көп поэтический произведениелери одузынчы жылдарда орус тилге көчүрилип чыгарылган. Темдектезе, алтай поэзияның памятниги «Көгүтей» деп чөрчөк 1935 жылда Москвада чыккан, албатының эпический чөрчөктөринин «Алтай-Буучай» деп јуунтызы 1939 жылда Новосибирскте чыгарылган. Өткөн жылда дезе «Алтын-Бизе» деп ат-нерелү чөрчөк алтай ла орус тилдерле чыккан.

СССР-дин Наукаларының Академиязында телекейлик литератураның институты 3-лу Октябрьдың 50 жылдыгына учурлай «Алтай албатының ат-нерелү эпозының памятниктерин» (кереестерин) кепке базып чыгарарына белетеп туру. Оноң башка «Алтай литератураның очеркте-

ри» ле «СССР-дин көп национальностторлу албатыларынын литерату-
ралары» деп «книгалар көп томду чыгарылар.

Алтай литератураны төзөгөн П. Кучияктын үлгерлеринин бир кан-
ча книгалары жуунун алдындагы жылдарда орус тилге көчүрилип, чыга-
рылган. Олорды орус кычыраачылар сүрекей жылбиркегендү кычыргылап
туратан.

Эмди алтай поэзия там ла жаранып өзүп туру. Алтай писательдердин
поэтический произведениелеринин төс темазы жаңы жүрүм, төзөлгөлү иш-
керсгинде тема болуп јат. Туујылардын ла үлгерлердин геройлоры дезе
— коммунизмди төзөп бүдүрүп турган эмдиги өйдүн улузы. Олор үрө-
дүчилер ле геологтор, ишмекчилер ле партийный ишчилер, производство-
нын озочылдары, койчылар ла жылкычылар.

Жаңы темаларды, идеяларды, сюжеттерди тузаланып, жүрүмди шин-
дегениле таскадынып турганы ажыра алтай поэттер творческий ус бол-
рын јарандырып, эскире берген поэтический ле фольклорный эп-сүме-
лерден јайымдалып турулар. Орус классический поэзиянын ла эмдиги
өйдөги советский поэттердин јакшынак произведениелеринин салтарына
алдырып, алтай үлгерлер јарана бергенин темдектеер керек. Поэттер кы-
чыраачыларга јарамыкту поэтический эп-сүмелерди тузаланып, герой-
лордын јакшынак сүр-кеберлерин јурап көргүзүп турулар.

Алтай поэттердин үлгерлеринин ле туујыларынын геройлоры алба-
тынын ырызы учун тартыжаачылар, советский өйдө өзүп, таскаган тегин
улус болот. Андыйлары А. Саруеванын, Э. Палкиннин, А. Адаровтын,
Л. Кокышевтин, С. Суразаковтын туујыларынын геройлоры болуп јат.

Албаты-јоннын революционный өскөртүлөрле, јаан учурлу керектер-
ле толуп калган жүзүн-базын бүдүлү бастыра жүрүми Туулу Алтайдын
поэттеринин лирический үлгерлеринде јакшы көргүзилет.

Алтай поэзияда башка-башка кылык-јаңду, башка-башка бүдүмдү
јакшынак поэттер бар. Андыйлары сескир лирик ле романтик Л. Кокы-
шев, чала јымжак кебеделдү ле терең шүүлтөлү А. Адаров, шыраңкай,
төп бүдүмдү Э. Палкин, поэт-философ С. Суразаков ло оноң до өскөлө-
ри. Олордын кажызында ла бойынын үни, бойынын поэтический бичи-
жи. Олор ончозы бой-бойынан аңылу бичижиле, аңылу бүткен бүдүмиле
аңыланат, је олордын кажызы ла төрөл албатызынын поэтический куль-
туразын өскүрерине јөмөлтө эдет. Олордын художественный бичижин
аңылу башка да болзо, је идейный планда поэтический творчествозынын
амадузы жаңыс. Алтай поэттердин творчестволорын бириктирип турган
неме — Төрөлин, албатызын, Туулу Алтайын уулы чылап сүүп турганын
зайдарына сүрекей күүнзеп турганы болуп јат. Алтай поэттер бойынын
творчествозыла общественный жүрүмде эрчимдү туружып, бойынын ал-
баты-јонын советский патриот, најылык ла карындаштык санаалу эдиги
таскадарына болужып, ишти сүүрипе, КПСС-тин Программасында ай-
дылган моральный кодексин ээжилерин бүдүрерине үредип турулар.

Қалганчы өйдө Туулу Алтайда болгон жаан учурлу жаңыртулар жа-
нынан бойынын санаа-шүүлтезин айдарына керектү чындык ла чечен
сөстөрдү кажы ла поэт бедреп таап алат. Поэттер жаңы стройкалар кере-
гинде, албаты-жоннын духовный өзүми, ар-бүткенди жарандырып кубул-
тып турганы керегинде, иштеп турган улус, жаңы жүрүмди бүдүреринде
Коммунистический партиянын учуры керегинде айдып турулар.

Бистинг поэттердинг творчествозын жарлу писательдер жарадып тур-
гандарын темдектеп айдар керек.

Э. Палкиннинг дипломный ижин — «Амыр» деп туујузын кычырып
көргөн писатель И. Иванов мынайда бичиген: «Амыр» деп туујуда ар-
бүткеннинг кеен жаражы, алтай албатынын жагдаган жаңы, эрмек-куу-
чындары керегинде көп айдылат... Туујунын геройлары кандый да жаан
тартыжуга, кандый да ат-нерелү керектер эдерине жүткүп тургандый. Же
онызын автор эмди тура билип албаган, мынан ары билип аларында
аланзу жок. Мен бодозом, бу туују жакшы бичилген болгодый».

Жарлу писательдинг мындый сөстөри Э. Палкиннинг ол өйдөң ала өт-
көн творческий жолун көргүзүп тургандый болуп жат. Чындап та айтса,
жиит поэт ол өйдөң ала көпти көргөн, көпти билип алган деп айдар ке-
рек. Автордын жаңы произведениелеринен көргөндө, поэт жаан тартыжу-
га, ат-нерелү керектер эдерине белетенип турган ошкош деп айткадый.
Мен ненин учун анайда айдып тургам десе, поэттинг калганчы произве-
дениелеринде кычыраачылар ажару эткедий жаан учурлу поэтический, фи-
лософский терең шүүлтелер айдылат.

Автордын сүрекей аҗыкчылы, поэтический строкалардын образный
ийде-күчи, санаанын кенкили, философия жаанынан терең шүүлтелер
поэт жиит тужынан айрылып, эр-теминен једеринин бозогозын алтай жүр-
генин керелейт. Эркеменнинг бичижи, шүүлтези аңылу башка бүдүлү деп
писательдердинг айдары јолду. Поэтке эн ле учурлузы — керсү, төп бо-
лоры деп поэттер бойлары да айдыжат. Э. Палкин бойынын үлгерлерин-
де төп, жакшы тудунат, улуска билдирбей артарынан коркыбайт, бойын
жарлаарына, мактаарына мендебейт, жакшы көрүнөр деп сананбайт. Мы-
нанг поэттинг жакшы бүдүми көрүнөт. Э. Палкинди шак ла андый поэт деп
айдарга келижер.

Ол ар-бүткенди, улусты бастыра күүн-санаазын салып, жаан ажарулу
журайт. Улустын жакшы да, коомой до жаанын жажырбайт. Төрөл јерининг
ар-бүткенинин кеен-жараш бүдүмин бичип тура, автор туулу јерлердинг
жүрүминде сыраңай ла кайкамчылу жаражын көргүзөргө ченежип, улус
керегинде коркушту сүүгениле айдат. Кандый ла неме керегинде поэт
кычыраачыга жарамыкту јарт, чокум сөстөрлө жүрегине томолта айдары-
на күјүренет.

Кажы ла поэтте бойынын аңылу бичижи, аңылу шүүлтези бар. Ан-
дыйы база бир поэттинг — Аржан Адаровтын үлгерлеринен билдирет.

Бис А. Адаровтын төрөл јерине учурлаган үлгерлерин кычырганыс-

та, онын биске айдып турганына бүдүп жадыс. Ненин учун десе ол чын ла жүрүмдө болуп турган керектерди көргүзөт.

Поэт поэзияны күнүн сайын өдүп турган жүрүмнөн көрөргө кичеенип турганы сүрекей жакшы.

Поэт Л. Кокышевтин творчествосын алгачкы, онын поэзиясы жанр жанынан сүрөөн байлык, жүзүн-базын ла чокум-жарт. Онын үлгөрлөрүндө ле тууларында патриотизм, Ада-Төрөлин мактап, оморкогону, Алтайынын ар-бүткенин кандый да кунукчулду сүүгени көрүнөт.

Онын үлгөрлөрүн кычырганда, кижинин санаазында узак артып калат. Жарлу советский поэт В. А. Луговской бойынын үрөнчигин Л. Кокышевити анайда көргүзүп жат.

«Онын көрүм-шүүлтези телкем, жүрүмди, ар-бүткенди ол сүрөөн жакшы билип жат. Төрөл жеринин ар-бүткенин анчадала тын сүүйт, жалбырактардын шылыртын, суучактардын коркыражын, ан-куштын таныш үндерин ол жакшы билет. Ол — романтик. Онын бастыра ла творчествозы кандый да жарык, романтический, поэтический санаала толуп калган».

Поэт Суразаковты алтай албатынын жүрүмүндө жаңы керектер ончозынан артык жылбиркедет, ненин учун десе «эртен не болотону ого баалу болуп жат». Онын керегинде ол бойынын үлгөрлөрүндө айткан.

Жыш агашту тайга жерде жаңы завод тура бергенин, «азыйгы агчы спецовка кийип алала, орук жолло жаңы завод жаар базып браатканын», туу-тайгалу чөл жерде оттор жалтыражып күйе бергенин, төрөл жеринде улус түргөн өзүп, ороонына жаан туза жетирип турганын поэт жастыра көрбөйт. («Тайга ойгонгон», «Чөлдөги оттор», «Бабадай» деген үлгөрлөр).

Же бистин туулары ла үлгөрлөр ончозы ла жакшы бичилип туру деп айдарга болбос. Поэзияда жедикпес-тутактар да бар. Поэттердин жакшы да деген жуунтыларында уйан бичилген үлгөрлөр учурап турат. Темдек-тезе, С. Манитовтын, Н. Тепуковтын, С. Тоюшевтин, И. Шинжинин ле ошон до өскөлөрүнүн үлгөрлөрүндө жедикпестер бар.

Калганчы эки-үч жылдын туркунына бир-канча жаңы туулары бичилген. Мынызы алтай литературада сүүнгедий неме болуп жат.

Жит поэттердин творчествосына жаан ажару эдер керек. Калганчы өйдө поэттердин тоозына бичип билер творческий жаш өскүрүм кожулган. Андыйлары А. Ередеев, В. Самыков, Ш. Шатинов. Олор ончозы Горькийдин адыла адалган Литературный институтта үрөнгөн. Олордын кажызында ла бойынын аңылу поэтический жайалгазы, интонациязы, уткачылы бар. Бу жаңынан А. Ередеевтин «Эзлик» деп, Ш. Шатиновтын «Өскөн жерим», В. Самыковтын «Күн уулы» деп үлгөрлөрүнүн баштапкы жуунтылары мөрлү бичилген. Бу жаңы кебер-бүдүмдөр бедреп турган поэт-новаторлор болуп жадылар. Олордын поэзиясы албаты поэзиясынын, жана баспас жагыртуунун ла бедруулдин традицияларыла колбулу. Тегин улус, албатынын жүрүмүндө болуп турган кубулталар,

гөрбл јеринин ар-бүткени керегинде олардын үлгерлери јаңы бүдүмиле аңыланат.

Эмдиги алтай поэзиянын аңылу башка бүдүлери андый. Бистин јнит литература күннен күнге, јылдан јылга өзүп, јаңы авторлордын ла олардын чыгарган книгаларынын тоозы көптөп туру.

Бистин писательдер өткөн творческий јолын критически ајыктап көрүп, Октябрьдын мактулу 50 јылдыгын бойынын бичиш јанынан ус болорын јарандыраарынын јылы эдип, кычыраачыларды коммунизмнин өйинде јарамыкту, идейный ла художественный бийик чыңдыйлу јаңы произведениелерле сүүндирер деп иженип турубус.

Сергей КАТАШ,
доцент.

АЛТАЙ БИЧИКТИҢ ЖОЛЫ

Улу Октябрьский революциядан озо алтай албатыда миссионерлер тѳѳѳгѳн письменность ло бир эмеш литература болгон. Је бу письменностьло миссионерлер тузаланып, алтай тилге христиан кудай јангы керегинде бичиктер кѳчѳрип, алтайларды креске тѳжѳрген.

Миссионерлерге бойларынын ижин ѳткѳрерге алтай тилди ѳренип алар керек болгон. Онын учун олар алтай тилдин грамматикасын ла сѳзлигин тургускан, баштапкы алтай писательдин М. В. Чевалковтын бир кезек басняларын ла ѳлгерлерин кепке базып чыгарган.

Революциядан озо миссионерлер алфавит тургузып, бир эмеш бичиктер чыгарган да болзо, је олардын письменнозы ла бичиктери алтай албаты ортозына таркабаган.

Јангыс ла революциянын кийининде алтай письменностьын ла тилдин ѳзѳмине јаан ајару салынган.

Бистин областын партийный ла советский органдары алтай албатынын культуразын ѳрѳ кѳдѳреринде письменность јаан учурлузын јарт билип, алтай литературный тилди тѳзѳѳрине ајару эткендер. Анайып, 1922 јылда орус тилден алтай тилге бичиктер, художественный произведениелер кѳчѳретен, алтай сѳзлик ле грамматика тургузатан комиссия тѳзѳлгѳн.

1923 јылда ѳткѳн II-чи областной съезд мындыј јѳп чыгарган: «Алтай тилдин алфавидин орус тилдин графиказы аайынча тургузар... Алтай литературный тил эдип тѳштѳк алтайлардын тилин јѳптѳѳр».

Областной съездтин бу јѳптѳри бичиктер бичиирине, сѳзликтер тургузарына, газет ле художественный произведениелер чыгарарына, алтайларды бичикке ѳредерине јакшынак јѳмѳлтѳ эткен.

Анайып, 1923 јылда јангы ачылып турган алтай школдорго керектѳ

С. Я. Кумандиннинг «Алтай-орус-сөзлиги», А. Н. Каланаковтың «Балдардың үренетен баштапкы книгазы» алтай тилле баштапкы катап кепке базылып чыккан. Бу бичиктер алтай балдарды орус тилге ле јаан улусты бичикке үредерине јаан болужын јетирген. Ого коштой, А. Н. Каланаков тургускан бичикте алтай писательдердин бир канча куучындары ла үлгерлери, алтай албатының кожондоры ла кеп сөстөри баштапкы катап чыккан. Бу ок бичикте партийный гимн — «Интернационал» алтай тилле кепке базылган.

1924 жылда «Ойрот школа», 1925 жылда «Таң чолмон», «Јаан улустың үренер бичиги», «Эрјинелү бичик» деп книгалар Москвада алтайлап чыккан. Ол бичиктерди советский өйдөги баштапкы алтай писательдер А. В. Тозыяков ло М. В. Мундус-Эдоков тургускандар. Бу баштапкы алтай бичиктердин учуры сүрекеј јаан болгон. Алтайлап школго үренгилеп, алтай тилле бичиктер чыгарар боло бергени улустың көрүм-шүүлтези башкаланганын, культуразы өзүп турганын көргүскен. Бу бичиктерде баштапкы алтай писательдердин көп произведениелери кепке базылган. Улус анчадала М. В. Мундус-Эдоковтың, А. В. Тозыяковтың, А. Н. Каланаковтың оок куучындарын ла үлгерлерин јилбиркеп кычыратан.

Алтай албатының национальный культуразын, оның художественный литературазын өрө көдүрери јанынан јаан учурлу керек баштапкы газеттер болгон. 1922 жылда 1 майда «Кызыл табыш» деп газет орус тилле чыккан. Бу газет 1922 жылда 7 ноябрьдан ала «Ойротский край» ла «Ойроттың јери» деп адалып, орустап ла алтайлап чыккан. Мында орустап ла алтайлап Л. Таушкановтың, А. Тозыяковтың, П. Чагат-Строевтин, М. Мундус-Эдоковтың куучындары ла үлгерлери чыккан. Оны орус та, алтай да улус јилбиркеп кычыратан.

1925 жылда 13 февральдан бери «Кызыл ойрот» деп газет алтай тилле чыгып баштаган. Бу газетти алтай улус сүрекеј јилбүлү уткыган. «Кызыл ойрот» алтай албатының культурный ла политический өзүмине сүрекеј јаан јөмөлтөзин јетирген. Ол керегинде газеттерде көп статьялар болгон. Темдектезе, «Ойротский край» деп газетте мынайда бичилген: «Алтай кижии качан да алтай тилле газет чыкканын көрбөгөн. Оның учун баштапкы номерди алала, сүрекеј кайкап көргөн. «Кызыл ойрот» келзе, јурт јердин бастыра улузы јуулыжып алала, ол газетти кандый бир бичик билер кижиге кычыртып угадылар...».

Бу газеттерде бистинг ороондогы, телекейдеги солундар, область

ичинде культурный ла хозяйственный иштердин јединин көргүскен јетирүлерден башка, јаңы бичип турган алтай бичиичилердин произведениелери чыгып турган. Газеттер алтай художественный литератураны тюзөөрине ле оны өскүрерине јаан болужын јетирген. Јартап айтса, бастыра алтай писательдер бойларынын литературный иштерин газеттен баштагандар.

П. Кучияктын «Октябрь күн», «Уткуул» деп баштапкы үлгерлер «Темир ат» деп куучыны, П. Чагат-Строевтин «Кара-Корум» деп түүжызы, Л. Эдоковтын «Сүүнчи» деп куучыны, Ч. Чунижековтын «Баштапкы майга мак кожон», «Үредү керегинде» деп үлгерлери ле «Аткыр» деп куучыны баштапкы ла катап «Кызыл ойрот» газетте чыккан. Олорды улус кычырып, мынан ары мынан да артык произведениелер бичизин деп писательдерден сурап туратан. Мындый керек алтай албатынын художественный литературазынын өзүп, оноң ары јаранып турганын көргүскен.

30 жылдарда «Кызыл ойроттон» өскө јаңы газеттер база чыккан: 1930 жылда «Крестьян улустын газеди», 1931 жылда — «Ойроттын комсомолы» ла «Ойротский комсомолец», 1932 жылда — «Белен бол!». Бу газеттерде фольклорный материалдардан башка орус поэттердин үлгерлери алтайлап чыккан. Темдектезе, А. С. Пушкиннин «Кышкы энир», «Кышкы јол», «Күс», «Кавказ» ла оноң до өскөлөри. Бу үлгерлерди Алексей Чоков көчүрген.

Алтай тилле чыгып турган газеттер, бичиктер, ликбезтин ле ликпункттардын ижи, школдор ачылып турганы, улус бичикке үренерге күүнзеп турганы алтай тилдин грамматиказы керек болгонын јарт көргүскен. Албатынын мындый некелтезине каруу эдип 1926 жылда М. С. Қанаев алтай тилдин баштапкы грамматиказын тургускан.

1926 жылдан ала алтай писательдердин произведениелери баштапкы ла катап алдынан кепке базылып чыккан. Москвада Н. А. Каланаковтын «Јаңы јүрүм» деп пьесазы чыккан. Бу пьеса бистинг литературада үй улус эр улусла тенг праволу боло бергенин баштапкы ла катап көргүскен. 1927 жылда М. В. Мундус-Эдоковтын «Јенге», А. В. Тозыяковтын «Актардын мекези» ле «Бий эжиги бийик» деген пьесалары кепке базылып чыккан. Бу пьесалар бойларынын темалары аайынча алтай албатынын советский өйдөги јадын-јүрүмин, онын јаңы көрүм-шүүлтезин көргүскен, озогыдан арткан-калган салтарларла тартыжарына кычырган. Мынан көргөндө, 20 жылдарда алтай литературанын өзүминде драматургический жанр јаан учурлу болгон. Совет јаң алтай албатыганы берип турганын пьесалардан көрүп аларын писательдер јарт билп, бойларынын драматургический произведениелерин бичигендер. Бу

пьесаларды жаңы ачылып турган журт жерлердеги клубтарда тургусканда, оларды улус жылбиркеп көрөтөн.

Мындай керектин политический ле культурный учурын билип, писательдер пьесаларды оного ары бичигендер. 1928 жылда М. В. Мундус-Эдоковтын «Озогызы ла эмдигизи», 1929 жылда А. Тозыяковтын «Чечек деп делегатка», 1930 жылда Н. Чевалковтын «Канду бычак». 1932 жылда П. Кучияктын «Јенижү» деп пьесалары кепке базылып чыккан.

1928 жылда С. Я. Кумандиннин «Кызыл жылдыс» деп жуунтызы чыккан. Бу алтай литературада баштапкы катап чыккан прозаический жуунты болуп јат. Ого 15 куучын кирген. Куучындардын көп сабазы алтай албатынын советский өйдө јайым јадынын, жаңы жүрүминин учурын көргүскөн.

1929 жылда М. В. Мундус-Эдоковтын «Јарыткыш» ла П. А. Чагат-Строевтин «Уч жүзүн кожон» деп жуунтылары чыккан. Олор советский өйдө чыккан баштапкы поэтический жуунтылар болуп јат. Бу жуунтылар бистин литература жанрлар јанынан элбеп турганын керелеген, алтай улусты жаңы үлгерлерле таныштырган.

30 жылдарда алтай литературанын өзүми оного ары јаранган. Бу өйдө литературада бир канча поэттер туружа берген. Олордын тоозында јиит поэттер болгон. Бу өйдө П. Кучиякла кожо А. Чоков, В. Иртанов, И. Тантыев, Т. Озочинев, И. Кочеев, А. Саруева, Ч. Чунжеков ло оного до өскө үлгер бичиичилер бистин литературада турушкан. Алтай писательдердин тоозы көптөп турганы керегинде ады јарлу писатель А. Л. Коптелов мынайда бичиген: «30 жылдарда Алтайда бичип турган писательдердин ле поэттердин тоозы 40-гө једип јат». 15 жыл мынан озо алтай улустын ортозында жүк ле 2 процент бичикчи улус болгонын ајаруга алзабыс, бу сүрекеј јаан једим болуп јат.

Орус писательдердин произведениелери алтай тилге көчүрилгени ажыра алтай албаты орус албатынын литературазыла танышкан. 30 жылдарда А. С. Пушкиннин «Капитаннын кызычагы» деп повезин ле «Евгений Онегин» деп туујызынын үзүгин, М. Горькийдин «Эне», М. Шолоховтын «Көдүрилген солок» деп романдарын алтайлап баштапкы ла катап кепке базып чыгарган. Бу өйдө алтай да писательдердин, анчадала П. Кучияктын произведениелери, албатынын чүмдү поэзиязы орус-тап чыгып турган. Анайып, 1935 жылда Новосибирскте «Совет Ойроттын өзүми» деп баштапкы поэтический жуунты, Москвада «Көгүтей» деп кай

чөрчөк орустап чыккан. Бу советский өйдө баштапкы ла катап чыккан кай чөрчөк болуп јат. Онын кире сөзин ады јарлу тюрколог Н. К. Дмитриев бичиген. Мынан улам орус та албаты бистин литературабысла, байлык фольклорысла танышкан.

1937 јылда П. Кучияктын ла А. Гарфтын «Алтай чөрчөктөр», 1938 јылда алтай албатынын: «Ойроттын кожондоры», 1939 јылда П. Кучияктын «Төрөл јерде» деп баштапкы јуунтылары баштапкы ла катап чыккан. Ол јуунтылардан бистин орооннын өскө укту албатылары алтай литературанын эн јакшы произведениелериле танышкан.

50—60 јылдарда сегизеннен ажыра јагы поэтический ле прозаический јуунтылар, альманахтын 22 номери кепке базылып чыккан. Олордын учуры — алтай албатынын бу өйлөрдөги јадын-јүрүмиле, онын једимдериле колбулу. Писательдер алтай литератураны онон ары өскүрүп, повестьтер ле романдар бичигилейт. Л. Кокышевтин «Арина» деп романы, Ч. Чунижековтын «Мундузак» деп повези алтайлап ла орустап чыккан. Повестьтерди А. Адаров, Э. Палкин бичигендер. Мындый јаан прозаический произведениелерди бистин литературада алдында јылдарда П. Кучияктаң өскө кем де бичибеген. Олорды кычыраачылар сүрекеј јылу уткыгандар.

Партиянын ла совет башкарунын килемјизинин шылтузында алтай литературанын ла алтай бичиктердин онон ары өзүп баратан јолы там ла јаранып туру.

Т. ТЮХТЕНЕВ.

БАЖАЛЫКТАР

А. Адаров. Ойимле кожо	3
Аталар јолыла (ўлгерлер)	4
А. Ередеев. Ээрлү ат (куучын)	5
Б. Суркашев. Алтай јеримде	13
Чейнелер (ўлгерлер)	—
Ј. Кайынчын. Капшун (куучын)	15
Б. Укачин. Уделеген јер	23
Та кем де айткан	—
Аалга јерден атпагар	24
Уйуктап јадала түш јеринде	25
Шымырт (ўлгерлер)	26
В. Чичинов. Агаш-ташту Алтайда (очерк. Алтай тилге	27
Н. Булбаков көчүрген)	—
Најылык поэттинг ўни	—
Хаджи-Мурат Дзудцати. Буканын мўўзи	35
Менин тилим	36
Ўй улуска	37
Алтайга	38
Бу бокалды	40
Таштарга курчаткан	—
Өлгөн јуучылдарга	41
Өлүм (ўлгерлер. Алтай тилге	—
Л. Кокышев көчүрген)	42
И. Шодоев. Откөн јолы јаркынду (очерк)	44
Ш. Шатинов. Баатырлардын кожоңы (ўлгер)	51
Э. Тоюшев. Эмди ле	53
Бу та күн ойноғоны	—
Түндеги јаланда	54
Күстинг сырымы (ўлгерлер)	—
В. Кирясов. Туулу јерлерде агаштын салымы (очерк. Алтай	55
тилге А. Борбуев көчүрген)	—
К. Төлөсов. Алтайым	61
Төрөл јуртым (ўлгерлер)	—
М. Качкышев. Колхоз јурттын механизаторлары (очерк)	63

Классиктердин произведениелеринен

Роберт Бернс. Кожон	69
Финдлей	—
Карлу, јаашту јалаңда	70
Таштап ийген, Джемми	71
Кыстың кожоңы (үлгерлер, алтай тилге	—
Л. Кокышев көчүргөн)	72

Критика ла библиография

А. Ередеев. Айдайын деген сөзим бар	73
Л. Кокышев. База катап критика ла алтай литература керегинде	
С. Каташ. Алтай литератураның төзөлгөнн ле өскөнн (алтай тилге	
А. Борбуев көчүргөн)	81
Т. Тяхтенов. Алтай бичиктин жолы	97

ЗВЕЗДА

(6-й выпуск)

На алтайском языке

Редактор Б. У. Укачин

Художник А. П. Щепланов

Художественный редактор И. И. Митрофанов

Технический редактор Н. Н. Параев

Корректоры З. И. Табакова, А. А. Боконокова

Сдано в набор 5/V 1967 г. Подписано к печати 18/XII 1967 г.

Бумага типографская № 2. Формат 70×90¹/₁₆. ТП, 1967. № 96.

Объем 6,5 п. л. Усл. п. л. 7,605. Уч.-изд. л. 5,725.

АН 12400. Заказ № 4046. Тираж 1000 экз. Цена 30 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 25.

30 АҚЧА

